

KARADAĞ DEVLETİ'NİN DOĞUŞU: OSMANLI-KARADAĞ SINIR TESPİTİ (1858-60)

ZAFER GÖLEN*

Giriş

Herhangi bir devletin uluslararası alanda tanınması ve meşru kabul görmesi için evvela belli sınırlara sahip olması gerekir. Sınırları belirlenmiş toprak parçası millî, siyasî, askerî, kültürel veya dinî anlamlar ifade eder¹.Devletin coğrafi sınırlarının diğer ülkeler tarafından tanınması oradaki siyasî iradeye saygılı olmaları demektir. Bu yüzden tarih boyunca devletlerin hassasiyetle üzerinde durdukları en önemli husus kendi egemenliklerinin nişanesi olan sınırların tespiti ve o sınırları korumak olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılda millî devletlerin kurulmasıyla, devletler sınırlarını belirleme ve koruma hususunda daha hassas davranmışlardır. Bu gelişmeye paralel olarak Osmanlı Devleti de sınırlarını denetlemeye eskiye oranla daha fazla önem vermeye başlamıştır. Mesela 5 Muharrem 1257/27 Şubat 1841'de “*Men-i Mürûr Nizâmnâmesi*” çıkarılarak ülke içi seyahat kontrol altına alınmıştır². Karadağ'ın komşusu Bosna Hersek'e, 1851 yılından itibaren “*mürûr tezkiresi*”, 1854'den itibaren ise “*pasaport*” olmayan kimselerin girmesi yasaklanmıştır³.

* Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Burdur/TÜRKİYE, zgolen@mehmetakif.edu.tr

¹ Latince de bu kavramlar tamamen birbirinden ayrılmıştır. *Terra* sadece toprak demekken, aynı kökten gelen *territorium* içine girilmesi izne tabi olan bölge, *territory* ise ülke anlamına gelir. Bakınız, Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.13.

² *Takvim-i Vekâyi*, Def'a: 218, 5 Muharrem 1257/27 Şubat 1841, s. 2-3; Değerlendirme ve transkripsiyon için bakınız, Musa Çadircı, “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürûr ve Pasaport Nizâmnâmeleri”, *Belleten*, C.XV, Sa.19, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s.169-178.

³ B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s.106-107; *LMVL.*, nr:13259, 15 Zilkade 1270/9 Ağustos 1854 tarihli Meclis-i Valâ mazbatası.

Osmanlı Devleti'nin sınırlarını etkin kontrolüyle Karadağ'ın bağımsızlık istekleri aynı zamana denk gelmiştir. Karadağ'ın 1850'lere kadar Osmanlı Devleti içinde herhangi bir siyasî etkisi yoktu. Karadağ'la ilgilenmek Bosna Hersek ve İşkodra Paşalarının göreviydi. Ancak Danilo Petroviç Nyegoş'un⁴ vladika⁵ olmasıyla bu durum değişmiştir. Zira o tüm gücüyle yaşadığı topraklar üzerinde bağımsız bir devlet kurmak için çabalamıştır.

A- SINIR DÜZENLEMESİNİ HAZIRLAYAN ŞARTLAR

1- Karadağlıların Eşkıyalık Faaliyetleri

Karadağlılar Osmanlı idaresine girdikleri andan itibaren hiç durmaksızın çevrelerindeki bölgelere saldırmışlardır. Onlara göre, eşkıyalık Karadağlılar için kahramanlık göstergesi, özgürlük mücadelesi demektir. Gerçekte ise eşkıyalık onların en önemli geçim vasıtası idi. Mesela 1856'da Karadağlılar önce Nikşiç'e saldırarak Nikşiçlilerin otlarını biçmişler, kendilerine engel olmak isteyen üç kişiyi öldürmüşler, ardından da Derbenak ve Gaçka'ya saldırmışlardır. Gaçka saldırısına 1.000 Karadağlı katılmış, saldırıda bölge halkının 1.000 koyun ile 100 sığırı çalınmış, üçer yaşında iki çocuk ise katledilmiştir. Avusturya ve Rusya'nın müdahalesinden çekinen Osmanlı idaresi ise Karadağ saldırılarına doğrudan cevap vermek yerine Kotor ve Dalmaçya'da bulunan Avusturyalı devlet görevlileri vasıtasıyla saldırılara engel olmaya çalışmıştır. Ancak Avusturyalı memurlar Osmanlı idarecilerinin bu yöndeki taleplerine çoğu zaman cevap dahi vermemişlerdir⁶.

⁴ Doğumu 25 Mayıs 1826- Ölümü 13 Ağustos 1860 (Vladikalığı: 1852-1860).

⁵ Karadağlı piskopos idarecilerle "vladika" veya "ladika" denmekteydi. 1697 yılına kadar vladikalar klan şeflerinden oluşan bir konsey tarafından seçiliyordu. Vladika seçilen kimse hem dünyevî hem de ruhânî yetkiyi temsil ediyordu. 1697'de Nyegoş klanına mensup Petroviç ailesinden Danilo vladikalık makamını ele geçirdi ve bu makamı soy esasına dayalı bir sisteme dönüştürdü. Ancak vladikalar din adamı oldukları için evlenemediklerinden vladikalık amcandan yeğene geçmeye başladı. Bakınız, Pasco Wassa, *Esquisse Historique sur Le Montenegro D'Après Les Traditions de L'Albanie*, Imprimerie du Courrier D'Orient, Constantinople 1872, s.11-12.

⁶ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 132/63, 5 Cemaziyevvel 1272/13 Ocak 1856 tarihli Avusturya sefaretine verilecek hülâsanın müsveddesi.

Osmanlı Devleti'nin çabaları Karadağ'la çatışmaya engel olamamıştır. Zira Karadağlılar resmî veya gayri resmî hiçbir anlaşmaya uymamışlardır. Mesela 1856'da İşbuzi kazası halkı Karadağlılarla birbirlerine saldırmayacaklarına dair “*besa*”⁷ yemini etmişler⁸, ancak Karadağlılar yeminlerini hiçe sayarak İşbuzi Kaza Müdürü Süleyman'ın evini yakıp, köyünü yağmalamışlardır. Yine aynı yıl 2 Mart 1856'da ise Nikşiç'e saldırarak altısı Müslüman, ikisi gayrimüslim sekiz kişiyi öldürmüşlerdir⁹. İlerleyen günlerde de saldırılar artarak devam etmiştir¹⁰.

Özellikle 1857'de başlayan Bosna Hersek isyanı sırasında saldırıların yoğunlaşması Karadağ'a dolaylı destek veren Avusturyalıları dahi rahatsız etmiş, Avusturya'nın Dalmaçya valisi Danilo'ya bir protesto telgrafi göndererek onu Hersek'teki huzur ve barışı bozmakla suçlamıştır¹¹.

2- Büyük Devletlerin Tutumu

Büyük devletlerin¹² esas amacı Karadağ'ın bağımsızlığını elde etmesi idi. Böylece hem kendilerini rahatsız eden bir gaile ortadan kalkacak hem de bölgede kendi güdümlerinde bir devlet kurulmuş olacaktı. Osmanlı Devleti'nin müttefiki görünen İngiltere için dahi aynı durum geçerliydi. İngiliz kamuoyu tamamen Osmanlı Devleti'nin aleyhindeydi. Çoğu gazete ve mecmuada ülkelerinin Karadağ politikasını eleştiren sert yazılar

⁷ Söze dayalı saldırmazlık anlaşmasına verilen addır. 1314 Kosova Salnâmesi'nde besa hakkında şunlar yer almaktadır: “*Arnavutlar aralarında câri olan besa usulüne fevkalade ri'âyet eder ve besayı namus ile te'min olunmuş ve senetten daha i'tibarlı bulunmuş bir söz olarak telakki eylerler. Bu hale nazaran Avrupa'da, ez-cümle Fransa'da görülen 'parol d'honneur' gibi namusla te'min olunan sözlerin pek yeni olmadığı belki kurun-ı ulâ yadigârlarından bulunduğu cây-ı tereddüd olmamalıdır.*”. *Salnâme-i Vilâyet-i Kosova*, Def'a VII, Vilâyet Matbaası, Üsküb 1314, s.681-682.

⁸ B.O.A., *A.AMD.*, nr:73/30, tarihsiz tezkire.

⁹ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 143/78, Lef:3, 29 Cemaziyelahir 1272/7 Mart 1856 tarihli İşbuzi Kaza Müdürü Süleyman'ın arz tezkiresi; *HR. MKT.*, nr: 143/78, Lef:4, 29 Cemaziyelahir 1272/7 Mart 1856 tarihli İşbuzi Kaza meclis mazbatası.

¹⁰ B.O.A., *HR. MKT.*, nr:159/32, 10 Zilhicce 1272/12 Ağustos 1856 tarihli İşkodra Sancağı Meclis mazbatası.

¹¹ Beitullah Destani, *Montenegro Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, Volume 1:1840-1880, Archive Editions 2001, 37.

¹² *Düvel-i Muazzama* veya *Düvel-i Hamse* olarak da geçer. Bu ülkeler İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, Prusya'dır.

yayınlanıyordu. Ancak kamuoyu tepkisine rağmen Rusya'ya karşı denge politikası güden İngiliz politikacılar Osmanlı Devleti'ni desteklemeyi sürdürüyorlardı.

Ruslar ise 150 yıl boyunca Karadağlıların bağımsızlık arzularını istismar ederek onları canlarının istediği gibi kullanmışlardır. Ne zaman bir Osmanlı-Rus savaşı çıksa veya anlaşmazlığı yaşansa sadık müttefik Karadağlılar isyan etmişler ve Bosna gibi asker kaynağı olan bölgelerin askerlerinin savaş alanlarına gitmesini engellemişler, bölgedeki Osmanlı kuvvetlerini oyalama görevlerini başarıyla yerine getirmişlerdir. Böyle bir kozu elinden kaçırmak istemeyen Ruslar gerektiği zaman Karadağlıları kullanmışlar, işleri bitince de oyalama taktikleri ile durumu idare etmişlerdir. Vergi toplanamayan Karadağ'da Ruslar tüm vladikaları maddi olarak finanse ettiklerinden, vladikalar bu duruma fazla ses çıkaramamışlardır¹³.

Her vladika döneminde olduğu gibi, Danilo'nun da en büyük destekçisi yine Ruslar olmuştur¹⁴. Vladika olduktan sonra Çar onu prens statüsünde kabul etmiştir. Tabii olay İstanbul'da tepkiyle karşılanmış ve Bâbiâli bu oldubittiği kabul etmeyeceğini açıklamıştır. Gelişmeleri “*çirkin*”

¹³ Rusların Karadağ Vladikalarna tahakkümleri Danilo Petroviç Nyegoş'un 1697'de iktidara gelmesiyle başlamıştır. O iktidarı ele geçirdikten sonra Petersburg'a giderek Çar'a itaatini bildirmiştir. İtaati ve kayıtsız şartsız desteği karşılığında Çar'dan yüklüce bir meblağ para ve bir takım hediyeler koparmayı başarmıştır. Paralar, sözde fakir olan halka dağıtılacaktır. Fakat vladika bu desteği kendi iktidarını pekiştirmekte kullanmıştır. Ancak Ruslar temelde Karadağ'ın sıkıntıları ile uğraşmaya istekli değildi. Onların maksadı Karadağlıların bağımsızlık isteklerini istismar ederek, Osmanlı Devleti ile yapılan mücadelede özellikle savaşçı Bosna askerlerini oyalayacak bir müttefik edinmekti. Her defasında hayal kırıklığı ile dağlarına dönmelerine rağmen, Karadağlılar 150 yıl boyunca bu görevlerini fazlasıyla yerine getirmişlerdir. Ne zaman bir Osmanlı-Rus savaşı olsa Rus saflarının en önlerinde Osmanlıya karşı savaşmışlardır. Bakınız, Münif Efendi, “Karadağ”, *Mecmû'a-i Fünûn*, Birinci Sene, nr:1, Mâh-ı Muharrem, Cerîdehânedede Tab' Olunmuşdur, İstanbul 1279, s.59; Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâti Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr:10071, varak:4a; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.V, Çeviren: Nilüfer Epceli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s.388.

¹⁴ B.O.A. *İ.DH.*, nr: 253/15596, Lef:4, 6; *İ.HR.*, nr:89/4370, Lef:9; *İ. HR.*, nr:89/4371, 25 Şevval 1268/12 Ağustos 1852 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Osman Mazhar Paşa'nın tahriratı; P. Coquelle, *Histoire De Monténégro Et De La Bosnie Depuis Les Origines*, Ernest Leroux, Éditeur, Paris 1893, s.315-316.

olarak niteleyen Osmanlı yetkilileri, Karadağ'ın Osmanlı toprağı olduğunu vurgulamışlardır¹⁵.

Karadağ'ı doğrudan destekleyen bir diğer devlet Fransa, bir taraftan Osmanlı Devleti'nin müttefiki görünürken diğer taraftan Balkanlardaki milliyetçi hareketlere her türlü desteği vermiştir. Bu yüzden Fransızlar Karadağ'la ilgili en küçük bir anlaşmazlıkta dahi aktif rol almışlardır¹⁶. Özellikle Paris Barış Antlaşması sonrasında bu durum bariz bir şekilde kendini göstermeye başlamış, neredeyse Karadağ'ın hamiliğini üstlenmişlerdir. Hatta Henri Delàrue adlı bir dış politika uzmanını Karadağ'a göndermişlerdir. Delàrue, Danilo ölene kadar onun özel sekreterliğini yapmıştır. Delàrue, Karadağ'ın en sıkıntılı anlarında sık sık Paris'e gitmiş, aldığı direktifler doğrultusunda hareket ederek, Paris'te geliştirilen stratejileri Karadağ'da uygulamaya koymuştur. Sekreterliği döneminde o Karadağ'ı ilgilendiren her konuda mutlak karar mercii olmuştur¹⁷. Danilo 1857'de Paris'e davet edilmiş ve Fransız Hükümeti onu prens statüsünde ağırlandırmıştır. Bu geziyle ilgili her türlü organizasyonu bizzat Fransa'nın İşkodra konsolosu yapmıştır¹⁸. Ancak o kendisinin Danilo'yu İstanbul'a gitmesi için ikna etmeye çalıştığını, fakat Rusların bağladıkları maaşı kesmekle tehdit ettikleri için Danilo'yu ikna edemediğini yazar. Böylece o, Osmanlı Devleti'nin dostu rolünü oynamış, tüm suçu zaten kendisinden her şey beklenen Ruslara atmıştır¹⁹. Danilo'nun 10 Mayıs'ta Karadağ'a dönmesinin hemen akabinde ise onu ziyarete gitmiştir²⁰. Fransızlar 1857 Hersek isyanıyla başlayan süreçte Karadağ'a doğrudan silah yardımı ya-

¹⁵ B.O.A., *A.AMD.*, nr:38/92, 10 Şevval 1268/28 Temmuz 1852 tarihli tezkire; *A.AMD.*, nr:39/48, 23 Zilkade 1268/8 Eylül 1852 tarihli tezkire.

¹⁶ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:163/22, 1 Safer 1273/1 Ekim 1856 Sabık Bosna Valisi Mehmed Hurşid Paşa'nın tahriratu.

¹⁷ Destani, *a.g.e.*, s.37.

¹⁸ Danilo 9 Şubatta Karadağ'dan ayrılmış, 10 Mayıs'ta ise dönmüştür. Bakınız, B.O.A., *HR.MKT.*, nr:200/40, 13 Cemaziyelahir 1273/8 Şubat 1857 tarihli özel görevle İşkodra'da bulunan Sırrı Efendi'den gelen tahrirat.

¹⁹ B.O.A., *AMKT.UM.*, nr:267/14, 17 Cemaziyelahir 1273/12 Şubat 1857 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Mustafa Tevfik'in tahriratu.

²⁰ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:193/65, 19 Ramazan 1273/13 Mayıs 1857 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Mustafa Tevfik'in tahriratu.

pan tek ülke konumundadır²¹. Sınır tespit komisyonu başkanı ve Bosna Teftiş Memuru Kemal Efendi'nin²² sekreteri Murad Efendi Fransa'nın Karadağ üzerindeki politik etkisini şu cümlelerle anlatır²³: “*Karadağlı çetecilerin Hersek'e yaptıkları geleneksel akınları Kırım Savaşı'ndan sonra ve III. Napolyon'un Rusya ile rekabete girerek belli ölçüde doğudaki Slav halkların koruyuculuğuna bürünmesinden beri, sık sık tekrarlanan bir olay olmaktan çıkıp, oldukça büyük bir genişleme göstermişti. Bu koyun hırsızlığı akınlarının karakteri değişti; ulusal ekonomik amaçlarının yanı sıra savaş ve intikam ihtiyaçlarını da karşılayan bu akınlar artık politik amaçlar taşımaya başladı.*”.

Avusturyalılar ise Karadağlıların kadim dostu ve koruyucusudur. Ne zaman Karadağlılar zorda kalsa Avusturyalılar onları kurtarmayı kendilerine görev edinmişlerdir. Danilo'nun Osmanlı Devleti ile ilk çatışmaya girdiği 1853'te de durum değişmemiştir. Karadağlıların Jabyak'ı 24 Kasım 1852²⁴gecesi ele geçirmeleri üzerine başlayan çatışmada, Avusturya hükümeti Osmanlı Devleti'ne ultimatö vererek 1853 Şubatında Osmanlı askerî harekâtının durmasını sağlamışlardır. Askerî harekâtı durdurmakla yetinmeyen Avusturyalılar yanlarına Rus ve Fransızları da alarak Danilo'nun prensliğinin kabulü ve Grahova'nın Karadağ'a bırakılması için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmışlardır²⁵.

B- SINIR TESPİT ÇALIŞMALARI

1- Sınır Tespit Fikrinin Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki sınırın tespit edilmesi fikri ilk defa 1856 Paris Barış Konferansı müzakereleri sırasında gündeme gelmiştir. Bu maksatla Paris'e gelen Danilo, konferansa katılan büyük devletle-

²¹ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:235/14; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı Ankara 1995, s. 74.

²² Berlin'de büyükelçilik yapmış ve yabancılar nezdinde büyük sempati toplamıştır. Bakınız, Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, Çeviren: Alev Sunata Kırım, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 126.

²³ Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 123.

²⁴ Ali Suavi kalenin ele geçiriliş tarihini 23 Aralık olarak verir. Bakınız, Ali Suavi, *Monténégro*, Imprimerie Victor Goupy, Paris 1876, s. 14, 20; Coquelle, *a.g.e.*, s. 317.

²⁵ 1852-53 askerî harekâtı ve gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Zafer Gölen, “1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları”, *History Studies*, Volume:1, 2009, s. 217-267.

rin temsilcilerine başvurarak ülkesinin sınırlarının tespitini istemiştir. Danilo, Kırım Harbi sırasında tarafsız kaldığını, bu hareketinin karşılığı olarak Karadağ'ın bağımsızlığının tanınmasını talep etmiştir²⁶.

Karadağ meselesi, Paris müzakerelerinin 25 Mart'taki 14 ve 26 Mart'taki 15. protokollerin görüşüldüğü sırada gündeme gelmiştir. 25 Mart'ta Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Boul, Osmanlı heyetinin başkanı Mehmed Emin Âli Paşa'ya Osmanlı Devleti'nin Karadağ hakkındaki düşüncelerini sormuştur. Âli Paşa, “*Osmanlı Devleti'nin Karadağ'ı ayrılmaz bir parçası olarak gördüğünü ve zaten bu durumu deklare ettiğini, ancak iyi niyetinin bir göstergesi olarak mevcut durumu değiştirmek niyetinde olmadığı*” cevabını vermiştir²⁷. Büyük devletlerin temsilcileri de Danilo'ya taleplerini Osmanlı Devleti ile görüşmesi tavsiyesinde bulunarak konuyu kapatmışlardır²⁸. Osmanlı Devleti de bu konuda daha hassas davranmış, Paris görüşmelerinden sonra, “*Teb'a-i saltanat-ı seniyyeden olan işbu ahâlî ve re'âya*” ifadeleri sık sık resmî kayıtlarda yer almaya başlamıştır²⁹.

Tüm çabasına rağmen antlaşmaya Karadağ ile ilgili bir madde dâhil ettiremeyen Danilo, Paris'ten ayrılarak Karadağ'a dönmüş ve 31 Mayıs'ta tepkisini bir protesto ile konferansa katılan bütün ülke temsilcilerine iletmiştir. Danilo'nun protestosunu Karadağ ve Brda prensi sıfatıyla imzalaması manidardır. Aynı gün büyük güçlere hitaben bir de manifesto yayımlayarak isteklerini dört maddede özetlemiştir³⁰:

²⁶ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s. 23-24.

²⁷ Ali Suavi, *a.g.e.*, s.24; Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty; showing the various political and territorial changes which have taken place since the general peace of 1814 with numerous maps and notes*, Volume:II, Butterworths&Harrison, London 1875, s. 1275-1276; Francis Seymour Stevenson, *A History of Montenegro*, Jarrold & Sons, Warwick Lane, E.C., London tarihsiz, s. 185-186; Karal, *a.g.e.*, C.VI, s. 73-74. Paris Konferansı'nda Karadağ hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, *Le Monténégro*, Chez Tous Les Libraires, Paris 1858, s. 1-6; Özcan, *a.g.e.*, s. 23.

²⁸ B.O.A., *A.AMD.*, nr:73/1; 77/1.

²⁹ B.O.A., *A.AMD.*, nr:79/25.

³⁰ Henri Delàrue, *Le Monténégro*, Benjamin Duprat, Paris 1862, s.167-168; Hertslet, *a.g.e.*, Volume: II, s.1438; Benoît Brunswik, *Recueil De Documents Diplomatiques Relatifs Au Monténégro Avec Une Introduction*, Chez M. S. H.-H. Weiss, Libraire A Péra, Constantinople 1876, s.64-69; Baron I. De Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane*, Tome: VI, Muzard, Éditeur, Place Dauphine, Paris 1884, s. 4-6; Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 24-25; Coquelle, *a.g.e.*, s. 327-328; Stevenson, *a.g.e.*, s.186; Karal, *a.g.e.*, C.VI, s. 74; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV, Türkiye Yayınevi, 2. Baskı İstanbul 1961, s.187; Özcan, *a.g.e.*, s.24.

1- Karadağ'ın bağımsızlığı uluslararası diplomasi tarafından tanınmalıdır.

2- Hudutlar Hersek ve Arnavutluk taraflarında genişletilmelidir.

3- Karadağ ile Türkiye arasında olan sınır Karadağ ile Avusturya arasındaki hudut gibi tespit edilmelidir.

4- Bar (Antivari) Karadağ'a bırakılarak, ülkenin denize çıkışı sağlanmalıdır.

Danilo, Paris'ten dönerken onun Osmanlı tabiiyetini kabul ettiği şayiaları yayılmıştır³¹. Gerçek ise tam tersidir. Zira o Osmanlı tabiiyetini kabul etmek bir yana, var gücü ile Hersek'teki isyancıları desteklemiş; açık açık Nikşiç, Gaçka, İşbuzi, Podgoriça, Trebin, Kolaşin ve Gusine'ye saldırmıştır.

Danilo Paris'te istediğini alamamış olsa da büyük güçleri sınır tespiti yapılması gerektiğine ikna etmeyi başarmıştır. Bu sırada Paris Sefiri Mehmed Cemil de İngiltere, Fransa ve Avusturya konsoloslarının Karadağ lehine bazı düzenlemelere gidilmesini istediklerini dost tavsiyesi olarak kendisine ilettiklerini yazmaktadır³². Paris'teki gelişmelere paralel olarak İşkodra'daki Avusturya ve Fransa konsolosları, Karadağ hudutları boyunca tarıma elverişli arazileri tespit için bazı çalışmalar yapmıştır. Gelişmeler üzerine Bâbiâli de Hersek ve İşkodra Mutasarrıflarına bir emir göndererek, yapılabilecek bir sınır tespit çalışmasında Karadağ'a bırakılması muhtemel yerlerin belirlenmesini istemiştir³³.

2- Sınır Düzenlenmesine Karar Verilmesi

Avrupa devletlerinin olaylara müdahil olmaları Osmanlı yetkililerini çok rahatsız etmiştir. Bâbiâli, Karadağ saldırılarının sebebini yoksulluğa bağlayarak, Karadağlılara tarım yapabilecekleri ve hayvanlarını otlatabi-

³¹ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:192/99, 11 Ramazan 1273/5 Mayıs 1857 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Mustafa Tevfik'in tahriratu; *HR.MKT.*, nr:194/34, 18 Ramazan 1273/12 Mayıs 1857 tarihli Hersek Mutasarrıfı Hafız İshak Hakkı Paşa'nın tahriratu.

³² B.O.A., *HR.MKT.*, nr:182/93, 10 Receb 1273/6 Mart 1857 tarihli Paris Sefiri Mehmed Cemil'den gelen tahrirat.

³³ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:178/33, 23 Cemaziyelahir 1273/18 Şubat 1857 tarihli özel görevle İşkodra'da bulunan Sırrı Efendi'ye gönderilen tahrirat.

lecekleri bir parça toprak verildiği takdirde meselenin hallolacağını düşünmüştür. Bu amaçla Bâbiâlî, meseleyi çözmek için harekete geçmiş ve İngiliz, Fransız ve Avusturya konsolosları ile gayri resmî olarak “*Karadağ sınır tanzimnâmesi*” üzerine müzakerelere başlamıştır. 2 Şubat 1857’de İngiltere’nin İstanbul elçisi Stratford de Redclife Canning, Dışişleri Bakanı Clarendon’a gönderdiği bir raporda, Fransa ve Avusturya temsilcileri ile Karadağ’la ilgili bir uzlaşmaya vardığını, bu konuda bir düzenlemenin yapılmasına Sadrazamın da destek verdiği yazılıdır. İngiliz diplomat raporunda mevcut statükonun korunması temelinde bir düzenlemeyi Danilo’nun da kabul edebileceğini belirtmiştir. Hatta Karadağ’ın denize çıkışı sağlanabilir ve Dalmaçya kıyısındaki Spezzia liman olarak verilebilirse Karadağ gerçek anlamda yönetsel bir bağımsızlık kazanacağı için Sultanın hükümranlığını kabul etmesinin sorun olmayacağı kanaatinde-dir. Her ne kadar Redcliffe, bu son teklifinin İngiliz hükümetinin iznine tabi olduğunu söylese de İngilizlerin sınır düzenlemesinden ne anladığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır³⁴. Ancak 1857’de Bosna Hersek’te patlak veren isyan tüm planları alt üst etmiştir. Tabii olarak Osmanlı Devleti tüm enerjisini isyanı basturmaya harcamıştır ve bu yüzden sınır tespit çalışmaları bir yıl gecikmiştir.

Kış sebebiyle Hersek’teki isyanın hafiflemesini değerlendiren Bâbiâlî, Bosna Hersek valisi ve İşkodra mutasarrıfına gizli birer emir göndererek sınır bölgelerinde Karadağlılara bırakılabilecek niteliklere sahip mirî arazinin tespitini istemiştir³⁵. Ancak Osmanlı yetkilileri küçük düzenlemeler haricinde kesinlikle bir sınır çizgisi çekilmesinden yana değillerdir. Nitekim 14 Şubat 1858’de toplanan Meclis-i Mahsûs’ta, 1857 yılında konsoloslarla varılan uzlaşma yeniden gündeme geldiğinde Osmanlı Hükümeti aşağıdaki kararları almıştır³⁶:

1- Karadağlıların ve Karadağ reisinin (vladika) Osmanlı hâkimiyetini kayıtsız şartsız tanınması karşılığında kadim Karadağ’ın iç idaresi kendilerine bırakılacak.

³⁴ Destani, *a.g.e.*, s. 34.

³⁵ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 221/51, 8 Cemaziyelevvel 1274/25 Aralık 1857 tarihli şukka.

³⁶ B.O.A., *İMMS.*, nr: 132/5657, Lef:1, varak:1-3, 29 Cemaziyelahir 1274/14 Şubat 1858 tarihli Meclis-i Mahsûs mazbatası; Destani, *a.g.e.*, s. 35.

2- Karadağ idaresini üzerine alan reisin Osmanlı Devleti'nin verdiği unvanı kullanması ve reisliğinin bir fermanla tasdik edilmesini kabul etmesi karşılığında, kendisine bir rütbe verilecek ve münasip miktarda bir maaş bağlanacak.

3- Karadağlıların eşkıyalık faaliyetlerine son vermesi karşılığında, onlara devletin her yerinde ticaret yapabilme ve her yere rahatlıkla seyahat edebilme hakkı tanınacak.

4- Karadağ halkı Karadağ'a sınır olan bölgelerde ziraata elverişli mirî arazi ve otlaklardan istifade edebilecek, bunun karşılığında sadece öşür verecekler.

5- Mekteb-i Şahane, Karadağ'dan gelen çocuklara da açık olacak. Bunların karşılığında Karadağ metropolitliği Rum Patrikhanesi'ne tabi olacak.

6- Hersek ile İşkodra (İşbuzi-Nikşiç yolu³⁷) arasındaki yol daima emin ve açık olacak.

7- Karadağ'dan vergi alınmayacak, toplanması halinde yine Karadağ için harcanacak.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti'nin sınır düzenlemesi olarak kastettiği husus, Karadağ sınırındaki mirî arazilerin Karadağlıların kullanımına bırakılmasından ibarettir.

Tanzimnâmenin yürürlüğe konulması için 1858 Şubatı'nda bir sınır tespit komisyonu oluşturulmuş ve başkanlığına Bosna Teftiş Memuru Kemal Efendi getirilmiştir. Aynı Meclis-i Mahsûs'ta Kemal Efendi'ye verilmek üzere bir de talimatnâme hazırlanmıştır. Talimatnâmede yukarıdaki maddelere ek olarak çalışmaların nasıl yapılacağı da kararlaştırılmıştır. Kemal Efendi evvela Bosna'ya gidip Bosna valisi ve Hersek mutasarrıfı ile görüşerek aralarında uygun bulacakları bir yöntemle vladika Hersek'e davet edilecek, o veya adamlarından birinin gelmesi durumunda yukarıdaki istekler ve imtiyazlar kendisine veya temsilcisine aktarılacaktı. Kabul edilmesi halinde vladikaya Osmanlı memuriyetini kabul ile 75.000

³⁷ Karadağ ana bölümü Crnagora ile Brda'yı tam ortadan ikiye ayıran yoldur. Yaklaşık 36 km uzunluğundadır.

kuruş maaş önerilecek, teklif kabul edilirse Karadağ'a sınır bölgelerde yer alan arazilerin bir kısmı onların kullanımına verilecekti. Kemal Efendi'ye de sıkı sıkı tembih edildiği gibi, Karadağlılara en küçük bir toprak terki söz konusu olmayacaktı. Hatta o, Karadağlıların kullanımına açılacak topraklar için İstanbul'a sormadan veya İstanbul'un onayını almadan söz söyleme hakkına sahip değildi. Kemal Efendi yabancı konsolosların bilgi talepleri karşısında da dikkatli olacaktı. Hâlihazırdaki tanzimnâme İngiliz, Fransız ve Avusturya konsoloslarıyla birlikte hazırlandığı için onlara bilgi verilecekti. Ancak Rus konsolosunun tanzim müzakerelerine karışması kibarca engellenecek ve bilgi talepleri reddedilecekti³⁸. Kemal Efendi 13 Mart 1858'de İstanbul'dan ayrılmıştır³⁹.

Konunun yeniden gündeme gelmesi Danilo'yu da harekete geçirmiş, o 28 Şubat 1858'de İngiliz Dışişleri Bakanı James Howard Harris'e (The Earl of Malmesbury'e) bir mektup göndererek mevcut Osmanlı-Karadağ sınırını ayırt etmenin zor olduğunu, iki taraf arasındaki sınırın 1842'de belirlenen Avusturya-Karadağ sınırı gibi tespit edilmesi gerektiğini ifade ederek, bu konuda ondan yardım istemiştir. Harris ise 22 Nisan 1858'de verdiği cevapta, İstanbul'un kararlı bir şekilde sınır tespit çalışmalarına başladığını hatırlatarak, ona provokatif eylemlerden uzak durması tavsiyesinde bulunmuştur⁴⁰.

Sınır tespit tartışmaları devam ederken Osmanlı Devleti'ne Avusturya'dan beklenmedik bir destek gelmiştir. 2 Mart 1858'de *Ost Deutsche Post* gazetesinde yayınlanan bir makalede Karadağ için "devlet denilen" ibaresi kullanılmış, Karadağ'ın Osmanlı Devleti'nin bir parçası ve Sultan'ın hükümlerine altında olduğu açıkça deklare edilmiştir. Aynı destek 5 Mart'ta tekrarlanmıştır⁴¹.

³⁸ B.O.A., *İMMS*, nr:132/5657, Lef:2, varak:1-6, 29 Cemaziyelahir 1274/14 Şubat 1858 tarihli Kemal Efendi'ye verilecek Meclis-i Mahsûs mazbatası.

³⁹ Destani, *a.g.e.*, 25, 57

⁴⁰ Destani, *a.g.e.*, 48-49, 68, 54-55.

⁴¹ Destani, *a.g.e.*, 44-47; Makalenin Türkçe çevirisi için bakınız, Ali Gökçen Özdem, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, Frat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012, s. 141-142.

3- Grahova Meselesi ve Savaşı

Sınır düzenlemesi yapılması planlanırken en önemli meseleyi Hersek sınırındaki küçük Grahova kazasının statüsü oluşturmuştur. Osmanlılar Grahova'yı Hersek'in bir parçası, Karadağlılar ise kendi kadim toprakları kabul ediyorlardı. Grahova'yı ele geçirmek için iki taraf arasında yüzlerce çatışma meydana gelmiştir. Oldukça kanlı cereyan eden çatışmalar sonucu iki tarafın da birbirine üstünlük sağlayamaması üzerine, mücadele 20 Ekim 1838'de Grahova'nın statüsü üzerine bir akitle sonuçlanmıştır. Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa, Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa ve Karadağ Vladikası Petar arasında imzalanan akde göre Grahova tarafsız bölge olarak kabul edilmiştir⁴².

Ali Paşa ile Petar arasında Grahova'nın statüsü üzerine 24 Eylül 1842 ve 9 Kasım 1843'de iki anlaşma daha yapılmıştır. Her iki anlaşma da sınırların belirlenmesi ve saldırıların önlenmesine ilişkindir⁴³. İstanbul bu anlaşmaları hiçbir zaman tanımamıştır. Grahova'da yaşayan klan reisleri ise vladikaya itaate devam etmişlerdir. 1851'de Ali Paşa ve Petar'ın ölmesiyle taraflar arasında kabul edilen yerel anlaşma böylece hükmünü yitirmiştir. 1852/53 Karadağ askerî harekâtı sırasında Derviş Paşa Grahova'ya girmiş ve klan reislerini dize getirmiş, çatışma sırasında 1838'de voyvoda tayin edilen Yako Dakoviç de hayatını kaybetmiştir. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesiyle bölgedeki idari boşluk aynen devam etmiştir⁴⁴.

1857'de Hersek'te başlayan isyanda asilerin en önemli sığınıklarından biri yine Grahova olmuştur. Bu yüzden Osmanlı ordusu 1858 ilkbaharında Grahova'ya girmiştir. Ancak Rus ve Fransızlar Grahova'nın tarafsız statüde olduğunu iddia ederek askerî harekâta şiddetle karşı çıkmışlardır. İngilizler, büyük devletler ve Osmanlı Devleti temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurularak sınırların tespit edilmesi fikrini ortaya atmışlardır.

⁴² Brunswik, *a.g.e.*, s. 39-40; Delàrue, *a.g.e.*, s. 71-72; Zdenko Zlatar, *Njegoš's Montenegro. Epic Poetry, Blood Feud and Warfare in a Tribal Zone 1830-1851*, East European Monographs, Boulder, New York 2005, s. 179.

⁴³ Brunswik, *a.g.e.*, s. 41-44; Delàrue, *a.g.e.*, s. 72-73, 131-135; B.O.A., *İ.MMS.*, nr: 132/5660, Lef: 1, varak: 2, 1 Şevval 1274/15 Mayıs 1858 tarihli Meclis-i Mahsûs mazbatası; Zlatar, *a.g.e.*, s. 184-187.

⁴⁴ Gölen, *1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı*, s. 245-246.

Buna karşı Alman ve Avusturyalılar ise isyancılarla anlaşılmasını, müzakereler sonucu Grahova asiler tarafından tahliye edilmez ise askerî harekâta devam edilmesini tavsiye etmişlerdir⁴⁵.

Durumu değerlendirmek üzere 27 Ramazan 1274/11 Mayıs 1858'de Tophâne-i Âmire'de toplanan Meclis-i Has'ta konu etraflıca tartışılmıştır. Tartışmalar sonucu⁴⁶:

- 1- Karadağ sınırının tespitine
- 2- Uluslararası komisyon kurulması önerisinin reddine
- 3- Tespit çalışmalarının Osmanlı memurları aracılığıyla yapılmasına
- 4- Bosna Valisi Kani Paşa aracılığıyla Karadağlılara Grahova'yı tahliyeleri için sekiz gün süre verilmesine
- 5- Grahova'nın tahliyesi halinde askerî harekâtın durdurulmasına
- 6- Grahova'nın tahliyesi ile birlikte orada ileri gelenlerden oluşan bir meclis kurularak yerel idarenin o meclise devrine
- 7- Eğer Grahova'ya girilmiş ise birliklerin çekilerek Grahova sınırında münasip bir yere konuşlanılmasına, karar verilmiştir.

Osmanlı kabinesinin üyeleri toplantı yaptıkları gece ordularının Grahova'da yenilmek üzere olduğundan habersizdiler. Bu yüzden hâkim bir dil kullanmışlar, ya güzellikle ya da zorla Grahova'nın boşaltılacağından bahsetmişlerdir. Ancak savaş yukarıda alınan kararları boşa çıkarmış, Osmanlı ordusunun Grahova'daki yenilgisi tüm planları alt üst etmiştir⁴⁷.

Grahova Savaşı başladığı gün 11 Mayıs'ta Fransa'da yarı resmî olarak neşredilen *Moniteur Gazetesi*'nde "Karadağ'ın bağımsız olduğu ve Osmanlıların müdahalesinin haksız olduğuna" dair bir manifesto yayınlanmıştır. Zira manifesto Karadağlıların yenileceği üzerine kurgulanmıştı. Fransızlar Karadağ kuvvetlerinin bozguna uğrama ihtimaline karşı, Karadağ'ın mevcut statü-

⁴⁵ B.O.A., *İ.MMS.*, nr:132/5660, Lef:1.

⁴⁶ B.O.A., *İ.MMS.*, nr:132/5660, Lef:1.

⁴⁷ B.O.A., *A.M.*, nr:18/1, 21 Şevval 1274/4 Haziran 1858 tarihli Avusturya Sefiri Refet'in tahriratu.

kosunu korumaya yönelik bir hamle yapmışlardır⁴⁸. Ancak savaşın seyri hiç de beklenildiği gibi olmamış, 11-13 Mayıs'ta gerçekleşen savaşta Karadağlılar kesin bir galibiyet kazanmışlardır⁴⁹. Bu beklenmedik gelişme karşısında Fransızlar, bu kez de muhtemel Osmanlı tepkisini engellemek için 20 Mayıs'ta Amiral M. Jurien de la Gravière komutasında “*Algesiras*” ve “*Eylau*” adlı iki savaş gemisini Adriyatik'e göndermişlerdir. Gemiler Ragusa'ya bir mil uzaklıkta bulunan Gravosa limanına demirlemiştir. Fransız gemilerini müteakiben “*Danube*” ve “*Bellocca*” adlı iki Avusturya fırkateyni de limana gelmiştir. Fransız gemileri 30 Mayıs'ta Karadağ'a en yakın nokta olan Budva'ya⁵⁰ hareket etmişlerdir. Amiral Gravière ise ülkesinin İşkodra konsolosunun eşliğinde Danilo'yu ziyarete gitmiştir⁵¹. Fransa'nın faaliyetleri Amerikalıların dahi dikkatini çekmiş, *New York Observer and Chronicle*'de çıkan bir yazıda, “*Fransa'nın desteği ile Karadağ'ın bağımsızlığının yakın olduğu*” belirtilmiştir⁵².

Grahova sonrasında endişeye kapılan yerel idareciler, merkeze ardi ardına yardım taleplerini içeren arzlar göndermişlerdir⁵³. Bunun üzerine Karadağ sınırını kontrol üzere Ragusa üzerinden bölgeye asker sevk edilmiştir. Yedi buharlı gemiyle taşınan 8.000 Osmanlı askeri 31 Mayıs 1858'de Ragusa'ya çıkmıştır. Askerler Haziran ayı ortalarında Trebin'e ulaşmışlardır. Bu tepki büyük devlet temsilcileri ve Karadağ vladikasını ürkütmüş, muhtemel bir Karadağ askerî harekâtının önlenme-

⁴⁸ Brunswik, Testa ve Ali Suavi manifestonun tarihini 11 Mayıs, Delàrue ve İngiliz diplomatlar 12 Mayıs olarak verirler. Bakınız, Brunswik, *a.g.e.*, s. 69-73; Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 16-17, 11; Destani, *a.g.e.*, s. 95; Manifesto metni için bakınız, Testa, *a.g.e.*, s. 10-12; Destani, *a.g.e.*, s. 96-97; Delàrue, *a.g.e.*, s. 177-182; Karal, *a.g.e.*, C.VI, s.75. Manifestonun Türkçe tercümesi için bakınız, Özdem, *a.g.t.*, s. 133-135.

⁴⁹ Grahova Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Destani, *a.g.e.*, s. 106, 111, 124, 219-221; Zafer Gölen, “1857-59 Bosna Hersek İsyâmı”, *Bellelen*, C.LXXIII, Sa. 267, Ankara 2009, s. 496-498; Karal, *a.g.e.*, C.VI, s. 75; Coquelle, *a.g.e.*, s. 331-334.

⁵⁰ Bugün Çetine'nin sahil ile bağlantısı hâlâ Çetine-Budva arasındaki devlet karayolu ile sağlanmaktadır. Budva ile Çetine arası 25 km'dir. İki şehir arasında sadece Lovçen Dağı'nın da içinde bulunduğu yüksek dağ silsilesi vardır. Dağın deniz kıyısı Budva, zirvesi ise Çetine'dir.

⁵¹ Destani, *a.g.e.*, s. 191, 209-210.

⁵² Özcan, *a.g.e.*, s. 25.

⁵³ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 315/49, 27 Şevval 1274/10 Haziran 1858 tarihli İşkodra Mutasarrıfı'nın arz tezkiresi.

si için Osmanlı Hükümeti'ne baskı yapmışlardır. Baskılar karşısında geri adım atan Osmanlı Hükümeti sadece Hersek'teki asi nahiyeleri kontrol altına almak ve Karadağ saldırılarını engellemekle yetineceğini açıklamak zorunda kalmıştır⁵⁴.

4- Grahova Savaşı Sonrasında Sınır Tespit Çalışmaları

Grahova savaşı Karadağ sınır çalışmalarına engel olmamış, ancak çalışmaların seyrini değiştirmiştir⁵⁵. Osmanlı yetkilileri 1856 Paris Barış Antlaşması'nın yedinci maddesinden bahisle, büyük devletlerin Karadağ meselesine dâhil olmamaları gerektiği konusunu sefaretlere hatırlatmıştır. Devamla Osmanlı Hükümeti, “*Saltanat-ı seniyyenin istiklâl-i âlisi ve tamamîyet-i mülkiyesini muhafazaya müteahhid olan düvel-i muazzama tarafından böyle bir teklifin zuhuru nazar-ı memnûniyetle görülemeyeceği*” cümleleriyle sınır tespiti konusunda kendilerine yapılan baskıların yakışıksız olduğunu açıkça ifade etmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin itirazına rağmen, İngilizlerin sınırların beş devletin temsilcilerinden oluşan bir komisyon aracılığıyla belirlenmesinde ısrarcı olmaları hükümeti zorda bırakmıştır. İngilizler Karadağ'ın denize çıkışının sağlanması ve Dalmaçya kıyısındaki Spezzia'nın liman olarak verilmesini istiyorlardı. Osmanlı idarecileri ise İngilizlerin isteklerinin kabulünün Karadağ'ın bağımsızlığını tanımak demek olacağını düşünüyorlardı. Bu sırada geçmişte yapılan bir ihmal Osmanlı Devleti'ne zaman kazandırmıştır. Araştırmalar sonucu devletin elinde kadim Karadağ topraklarını gösteren bir harita olmadığı anlaşılmıştır. Osmanlı yetkilileri İngiliz teklifinin bu durumda geçersiz olacağını, önce kadim Karadağ topraklarının tespit edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Gelişmeler karşısında Fransız konsolosu devreye girmiş ve bir orta yol formülü üzerinde uzlaşmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin de “*ehven*” olarak görüp kabul

⁵⁴ B.O.A., *A.AMD.*, nr: 82/94, 2 Zilkade 1274/14 Haziran 1858 tarihli tezkere.

⁵⁵ Birçok seyahatname ve çalışmada Osmanlı-Karadağ sınır tespitinin Osmanlıların Grahova Savaşı'nı kaybetmesi sonucu gerçekleştiği yazılıdır. Fakat yukarıda da görüldüğü gibi bu bilginin gerçekle herhangi bir ilgisi yoktur. Bu bilginin kaynağı seyyahlar üzerindeki Karadağ propagandası ve bu kaynakları doğru kabul edip kullanan araştırmacılarıdır. Bakınız, W. Denton, *Montenegro Its People and Their History*, Daldy, Isbister & Co., London 1877, s. 286; G. Frilley, Jovan Wlahovič, *Le Monténégro Contemporain*, E. Plon et Cie, Imprimeurs-Éditeurs, Paris 1876, s. 76-77; Stevenson, *a.g.e.*, s. 186-187.

ettiği bu formüle göre, kadim Karadağ toprakları beş devletin temsilcilerinden oluşan bir mühendisler komisyonu ile tespit edilecek, tespit edilen harita İstanbul'da tartışılarak nihâî sonuca varılacaktı⁵⁶. Fakat Osmanlı Hükümeti'nin bu çözümden memnun olmadığı, Fransız teklifine sadece zaman kazanmak için evet dediği anlaşılmaktadır. Osmanlı stratejisine göre, gönderilen kuvvetlerle Bosna ve Hersek'teki isyan kısa sürede bastırılacak, böylece hükümet tüm mesaisini Karadağ meselesine harcayabilecekti⁵⁷. Hükümetin tercihi,

1- Karadağ sınırını kendi memurları aracılığıyla düzenlemek

2- Sınır düzenlemesi yapılırken Karadağlılara ziraat yapabilecekleri bir parça toprak vererek, Karadağlıların Avrupalılar gözündeki mağdur imajını ortadan kaldırmak

3- Sınırların belirlenmesinden sonra Karadağ tarafından sınır bölgelerine bir saldırı yapılması halinde, sınır düzenlemesine atıfta bulunarak Avrupalılar nezdinde de meşru olarak Karadağ'a müdahale etmek ve bölgeyi (vladikayı) kontrol altına almak; yönündeydi.

Osmanlı yetkilileri sınır düzenlemesi hayata geçirilse dahi Karadağlıların sözlerinde durmayacağından emindiler. Mesela Bosna teftiş memuru Esseyid Ahmed Aziz yapılacak bir düzenlemenin hiçbir işe yarayacağını, “*Karadağlılar sözünde durur millet olmadığından ve kendü işlerine geldiği vakt cüz'î bir sebeble olacak mukaveleyi bozacakları ve fesaddan geri kalmayacakları cihetle bunların sözüne ve senedine ber-vechle emniyet ve i'timâd olunamayacağından..*” sözleriyle açıkça dile getirmektedir⁵⁸. Ancak büyük devletlerin sınır tespiti konusundaki kararlılıkları ve Bosna Hersek'teki isyanın bastırılmaması yüzünden Osmanlı Devleti kendi planını uygulayamamış, tüm mahzurlarına rağmen sınır tespitine razı olmak zorunda kalmıştır⁵⁹.

⁵⁶ Destani, *a.g.e.*, s. 158-159; Özdem, *a.g.t.*, s. 142.

⁵⁷ B.O.A., *A.AMD.*, nr: 82/94.

⁵⁸ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr:317/86, Lef: 2, 22 Zilkade 1274/4 Temmuz 1858 tarihli Bosna teftiş memuru Ahmed Aziz Efendi'nin tahriratu.

⁵⁹ Slobodan Drobnjak-Sait Š. Šabotić, *Müslimansko/Bošnjačko Stanovništvo Onogoškog-Nikšičkog Kraja 1477-2003*, Almanah, Podgorica 2005, s. 190.

5- Mühendisler Komisyonu ve Çalışmaları

Sınır tespiti konusunda beş devlet arasında da tam bir fikir birliği yoktu. Rusya ve Fransa bloğunun hedefi Karadağ'ın bağımsızlığını sağlamak, bu olmaz ise 1856 yılında mevcut olan durumun korunması. Avusturyalılar çalışmalara muhalifti. Prusyalılar ise tarafsız kalma düşüncesindeydiler. Hiçbir ülke diğerine güvenmiyordu. Mesela İngiltere'nin Petersburg büyükelçisi 17 Haziran 1858'de Londra'ya çektiği telgrafta, Rusların sınır çalışmalarına katılacak İngiliz ve Fransız mühendislere güvenmedikleri, alınacak kararlardan şüphe duyduklarını yazmaktaydı. Avusturya'nın Dalmaçya Ordu Komutanı General Mamula ise Danilo'nun Fransızların elinde kukla olduğu kamsındaydı. Yani Avusturyalılar da Fransızlara güvenmiyor veya onların Danilo üzerindeki etkilerinin kendileri için tehlikeli olacağını düşünüyorlardı⁶⁰. Ülkeler arasındaki çıkar çatışması Mühendisler Komisyonu'nun toplanmasına da yansımıştır. Zira her ülke kendi mühendisini göndermek için son ana kadar beklemiştir. Mesela Rus Mühendis Yüzbaşı Vlangaly 8 Temmuz'da Raguza'ya gitmek için Odessa'dan yeni ayrılırken, İngilizler ise 13 Temmuz'da İstanbul tarafından Kemal Efendi'ye verilen emirlerin yapıcı ve açık olmadığından şikâyetle komisyondan çekilebileceklerini ima etmeye başlamışlardı. Nihayet yaşanan tartışmaların ardından Alman mühendis Yüzbaşı Stein ve Avusturyalı mühendis Yüzbaşı İvanoviç'in Raguza'ya ulaşmasıyla Mühendisler Komisyonu 15 Temmuz'da Raguza'da toplanmıştır. Toplantı sonucunda 1856 yılındaki "de facto statüko" üzerinden sınırları belirleme kararı almışlardır. Özellikle İngilizler, komisyonun görevinin 1856 sınırlarını belirlemek olduğunu sıkça vurgulamaktan geri kalmamışlardır⁶¹.

Komisyon toplanmadan önceki bir başka anlaşmazlık konusu ise, komisyonda Karadağ'ı temsilen bir üyenin olup olmayacağıyla ilgilidir. Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan, Karadağlıların komisyonda temsiline karşı çıkarken, diğer üyeler Karadağ komiserinin de komisyonda yer alması yönünde tavır almışlardır. Prusyalılar ise bir Alman mühendisin Karadağ adına müzakerelere katılmasını önermişler, hatta bu

⁶⁰ Destani, *a.g.e.*, s. 206-208, 215.

⁶¹ Destani, *a.g.e.*, s. 225, 227-230, 232, 251, 254-258; Özdem, *a.g.t.*, s. 142.

mühendisi Çetine'ye göndermek için hazırlık dahi yapmışlardır. Tartışmalar devam ederken Karadağ'ı temsil etmek üzere Raguz'a gelen Danilo'nun Yaveri M. Vukoviç'in varlığı Avusturya komiseri İvanoviç ile Fransız ve Rus komiserler arasında sert tartışmalar yaşanmasına sebep olmuştur. Tartışmada, Karadağ komiserinin varlığı karşısında sessiz kalması emredilen Osmanlı delegesi Kemal Efendi, Avusturya temsilcisini desteklemiştir⁶².

Osmanlı Devleti, 28 Temmuz'da Karadağlıların komisyonda bir komiserle temsil edilmesine dair çekincelerinden vazgeçmiş, ancak Avusturya delegesi protestosunu sürdürmüştür. Buna karşı diğer büyük güçler Karadağ delegesini kabul ettiklerini açıklayınca, Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Boul da kendi komiserine protestoyu geri çekmesine dair bir emir göndermiştir. Bir gün sonra da Osmanlı Hükümeti iki taraf arasındaki sınırın 1856 statükosu üzerinden tespitini kabul etmiştir⁶³. Karadağ'a dair bir karara varılabilmiş olması İstanbul'u rahatlatmış, bu yüzden daha evvel bölgeye sevk edilen askerler yanlış bir kararla geri çekilmeye başlanmıştır⁶⁴.

Komasyon, 30 Temmuz'da 1856 senesi *de facto* sınır üzerinden çalışmalarına başlanmıştır⁶⁵. Saha çalışması başladığında Osmanlı Devleti komiserlere yeterli miktarda çadır ve 60 koruma vermiş, ilâve olarak bölgeyi bilen çok sayıda kişi ise komisyona yardım etmekle görevlendirilmiştir. Sınırın hangi statüye göre tespit edileceğinin belirlenmesiyle Mirliwa

⁶² Destani, *a.g.e.*, s. 264; Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s. 190.

⁶³ Destani, *a.g.e.*, s. 259-260, 263; Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s.190; Özdem, *a.g.t.*, s. 142.

⁶⁴ B.O.A., *A. MKT. MHM.*, nr:136/42, 18 Zilhicce 1274/30 Temmuz 1858 tarihli tezkire. Osmanlı askerleri geri çekilirken Karadağlılar Koryaniçe ve Kolaşin'e saldırmışlar Bu saldırılarda yüzlerce kişi ölmüştür. Bakınız, B.O.A., *A.M.*, nr: 18/55, 25 Zilhicce 1274/6 Ağustos 1858 tarihli Bosna teftiş memuru Ahmed Aziz Efendi'nin tahriratu; *A.MKT.UM.*, nr: 317/86, Lef:1, 22 Zilkade 1274/4 Temmuz 1858 tarihli Bosna teftiş memuru Ahmed Aziz Efendi'nin tahriratu; Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 28-29; Gölen, *1857-59 Bosna Hersek İsyânı*, s. 498-500. Avrupa'daki Osmanlı karşıtı kara propaganda ise tüm hızıyla sürüyordu. Mesela Viyana'da yayınlanan "*Fremden Blatt*" gazetesinde Osmanlı genelkurmayına bağlı düzenli ve başıbozuk birliklerin Karadağ'a saldırdığı yazılıyordu. Bakınız, Destani, *a.g.e.*, s. 262-263, 268, 270, 279-280, 287-289.

⁶⁵ Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s. 190.

Hüseyin Edib Paşa⁶⁶ Osmanlı mühendislerine başkan tayin edilmiş ve gerekli teknik araçlar kendisine gönderilmiştir⁶⁷.

Mühendisler komisyonunda Osmanlı Devleti'ni Mirliva Hüseyin Edib Paşa, Fransa'yı M. Hecquard, Rusya'yı Kurmay Yüzbaşı Vlangaly, İngiltere'yi Henry Churchill, Avusturya'yı Kurmay Yüzbaşı İvanoviç, Prusya'yı von Stein, Karadağ'ı ise Vukoviç temsil etmiştir. Yedi kişilik komisyonda dört tavır ortaya çıkmıştır⁶⁸:

- 1- Fransız ve Ruslar Karadağ tarafını desteklemişler
- 2- İngiliz temsilci Fransız ve Rusların aldığı kararlara katılmış
- 3- Prusya temsilcisi tarafsız kalmış

4- Karadağ'ın fazla büyümesini istemeyen Avusturyalı temsilciler ise Osmanlı Devleti'ni desteklemişlerdir⁶⁹. Özellikle Grahova'nın Karadağ'a bırakılmasına kesinlikle karşı çıkmışlardır. Avusturyalı temsilciler çoğu konuda kendi topraklarıymış gibi Osmanlı Devleti'nin haklarını savunmuşlar, hatta Sırpça bildikleri için diğer temsilcilerin Karadağlılardan aldıkları mahrem bilgileri Osmanlı temsilcisi Hüseyin Paşa'ya aktarmışlardır. Bu sebeple Avusturya temsilcileri Osmanlı Devleti tarafından ödüllendirilmiş, memurlara rütbelere göre nişanlar verilmiştir.

⁶⁶ Ahmed Lûtfi Efendi bu atamayı eleştirir. O eleştirisini şu cümlelerle yazıya döker: “O vakitlere kadar Karadağ, Devlet-i Aliyye me'mûrları tarafından kimesnenin gördüğü yerler olmadığı misillü, harita-i sahihası bile elde olmadığından böyle gayet mühim bir mes'elenin hâlli bu tarafda bulunan ve Karadağ'ın yalnız ismini işidip, ma'lûmât-ı mahâlliyesi olmayan ve tedkik-i mes'ele için mahâlli ile muhâbere edilmesine tenezzül olunmayan iki me'mûra havâle-i maslahat edilmesini şâyân-ı te'essüfidir.” Bakınız, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, C.XV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 45-46.

⁶⁷ B.O.A., *A. MKT. MHM.*, nr:136/18, 15 Zilhicce 1274/27 Temmuz 1858 tarihli tezkiye; Özdem, *a.g.t.*, s. 142.

⁶⁸ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 258/91; Drobnjak- Šabotić, *a.g.e.*, s. 190; Harita:1; Özdem, *a.g.t.*, s. 142.

⁶⁹ 1853'te Karadağ'ı koruma gayesiyle Osmanlı Devleti ile savaşı dahi göze alan Avusturya'daki radikal politik değişimin sebebi Kırım Savaşı'dır. Avusturya Kırım Savaşı sırasında tarafsız kalmanın bedelini ağır ödemiş, 1879'a kadar Avrupa devletler sistemi içinde yalnızlığa itilmişti. Bu yüzden sınır çalışmaları sırasında Osmanlı tarafını desteklemiştir. Ancak onların esas sıkıntısı, Fransız ve Rus desteği ile kurulacak bir Karadağ'ın kendileri için problem olacağını düşünmeleriydi. Dolayısıyla bunu engellemek için hareket etmişlerdir. Bakınız, Hüner Tuncer, *19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2000, s. 50.

Komisyon, öncelikle haritası çıkarılacak bölümleri sahalara ayırarak işe başlamıştır. Daha sonra komisyon iki gruba ayrılmıştır. Osmanlı ve büyük devletlerin temsilcilerinden oluşan gruplar birbirinden bağımsız olarak kendi çalışmalarını yapmışlardır⁷⁰. Ardından yanlarında Karadağlı bilirkişiler bulunan diğer devletlerin komiserleriyle, Osmanlı temsilcisi sınırın tespit edilen bir yerinde buluşarak tespit ettikleri sınırı müzakere ediyorlardı. Fransız ve Rusların Karadağ iddialarına gerçekleştirmek istediği anlarda, Avusturya desteği ile bu engellemeler aşılmaya çalışılmıştır. Ancak Fransız komiser kendi tespit ettikleri sınırlar konusunda ısrarcı olmuş, neredeyse her seferinde onun dediği olmuş, böylece sınır Karadağlıların dediği yerden geçmiştir. Uygulamanın nasıl yapıldığını Ahmed Cevdet Paşa şöyle anlatmaktadır⁷¹:

“Koç nâhiyesi zîr ve bâlâ deyu iki kısma münkasemdir. Muhtelit komisyon ma’rifetiyle Karadağ hatt-ı imtiyazının ta’yin ve tahdidinde tarafeyn ahâlisinin şehâdetleri esas ittihâz olunup ol vakit ise Koçlular Karadağ’a tâbi’ olarak hâl-i isyanda bulduklarından Podgoriça ahâlisi hudûd üzerine gelemedikleri cihetle yalnız Karadağlılar ile anlara tâbi’ olan Koçluların ifâdeleri üzerine kat’-ı hudûd olarak Koç-i bâlâ Karadağ’a tarafında ve Koç-i zîr beri tarafta kalmıştır. Fakat Devlet-i aliyye komiseri bunu tasdik etmemiştir.

Vasovik nahiyesi zîr ve bâlâ deyü iki kısma münkasemdir. Karadağ’a hatt-ı imtiyâz olmak üzere komisyon-ı muhtelit ma’rifetiyle tahdid-i hudûd olundukta Vasovik-i bâlâ Karadağlı tarafında ve Vasovik-i zîr hâricinde bırakılmıştır. Ancak ta’yîn-i hudûdda tarafeyn ahâlisinin şehâdetleri esas olduğu hâlde Gusine ahâlisi hudûd üzerine gelemediklerinden yalnız Vasoviklilerin ifâdesi üzerine kat’-ı hudûd olunmuş idüğüne mebni hududun bu parçası Devlet-i aliyye komiseri tarafından tasdik olunmamıştır...”

Ahmed Cevdet Paşa’nın gayet güzel anlattığı gibi sınır tespiti birçok noktada yeni çatışmalara sebep olmuştur. Mesela sınırın İspiç tarafındaki bölünme yüzünden 1864 senesinde çatışmalar hâlâ devam etmekteydi.

⁷⁰ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 258/91, 29 Zilhicce 1274/10 Ağustos 1858 tarihli Mirliva Hüseyin Paşa’nın tahriratu

⁷¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı Ankara 1991, s. 192-193.

Çünkü İspiç'teki Suzina merasının yarısı Karadağlılara yarısı İşkodralılara verilmişti. Ancak Karadağlılar İşkodra tarafında kalan araziye ele geçirmek için aralıksız saldırmışlar, bu şekilde bölge halkını ürkütterek tüm meraya el koymayı amaçlamışlardır. Hatta “*Suzina tamamen Karadağ'a bırakılacak*” türünden dedikodularla halkı rahatsız etmişler, dedikodulara inanan Suzinalılar bu durumun önüne geçmek için İstanbul'a dilekçeler dahi vermişlerdir. Halkı teskin etmek ve söylentilerin gerçeğe ilgisi olmadığını ortaya çıkarmak Ahmed Cevdet Paşa'ya düşmüştür⁷².

Oldukça tartışmalı geçen müzakereler sonucu Ağustos ayı başında sınırın en zor bölümü olan Grahova-Benan arası belirlenmiştir. 10 Ağustos'ta Zupa, 11 Ağustos'ta ise Derbenak sınır çalışmaları bitirilerek Taşlıca istikametine geçilmiştir⁷³. Bu bölge gerçekten tartışmalıydı. Zira Nikşiçli Müslümanlar, Zupa Karadağ'a bırakılırsa kendi varlıklarını tehlikede görmekteydiler. Nikşiçli Müslümanlardan Mujo Ajvazoviç ve Ago Ljuca “*Nikşiç'le Zupa arasına sınır çekmek istemiyoruz*” diyerek halkın tepkisini dile getirmişlerdir. Fakat Zupa'nın Karadağ'a bırakılmasına mani olmamışlardır⁷⁴.

Sınır tespit komisyonu 24 Ağustos'ta saha çalışmalarını bitirerek komisyon ofisinin bulunduğu Raguz'a dönmüştür. Ancak Raguz'a da nihai bir harita üzerinde uzlaşmamıştır⁷⁵.

Karadağ hududunda yapılan işler önce “*tanzimnâme*” iken, Eylül ayında “*tahdid*” ifadeleri kullanılmaya başlanmıştır⁷⁶. Resmî yazışmalarda kullanılan bu ifade dahi Osmanlı Hükümeti'nin altı ayda geldiği noktayı göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı Hükümeti'ndeki bu dönüşümde devletin içinde bulunduğu mali bunalım ve “*Memleketeyn Meselesi*” gibi daha önemli sorunların rolü büyüktür. Problemleri halletmek için Osmanlı Hariciye Nazırı Mehmed Fuad Paşa her konuda Osmanlı Hükümeti'ne muhalif tavır sergileyen Fransa'ya gitmiş, orada Fransa Harici-

⁷² Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı Ankara 1991, s. 57-58

⁷³ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 258/91, 29 Zilhicce 1274/10 Ağustos 1858 tarihli Mirliva Hüseyin Paşa'nın tahriratu.

⁷⁴ Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s. 190.

⁷⁵ Destani, *a.g.e.*, s. 269-270, 278; Harita: 1.

⁷⁶ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:255/4, 29 Muharrem 1275/8 Eylül 1858 tarihli tezkereler.

ye Nazırı Kont Valewski⁷⁷ ve İmparator III. Napolyon ile görüşmüştür. Ancak görüşmeler başarılı geçmemiştir. Zira Kont Valewski, Fuad Paşa'dan Grahova ve Kolaşin olaylarının pek büyütülmemesini isterken, İmparator Paşa'yı sadece dinlemekle yetinmiştir. Fuad Paşa'nın raporundan anlaşıldığına göre, Fransızlar her iki olayı da Osmanlı yetkililerinin büyüttüğü kanısındadırlar. Buna karşı Fuad Paşa, Grahova sonrasında bölgedeki yerel halkın ve Kolaşinlilerin olayları büyüttüğü kabul edilse dahi, Karadağlıların esir olan askerlerin kulak ve burunlarını kesip gönderdiğini, bunun dahi başlı başına Karadağlıların vahşetine örnek teşkil edeceğini ifade etmiştir. Ancak Fransızlar, Karadağlılar hakkındaki kanaatlerini değiştirmemişler, tam tersine Danilo'ya 30.000 Frank yardım yaparak onu Paris'e davet etmişlerdir⁷⁸.

C- İSTANBUL KONFERANSI ve KARADAĞ HUDUT PROTOKOLÜNÜN İMZALANMASI

Çalışmalar boyunca Grahova, Zupa ve Kuçi Drageli'nin hangi tarafa yer alacağı büyük sorun teşkil etmiştir. Bunun üzerine Fransız Kurmay Yüzbaşı M. Gélis tarafından bir harita hazırlanmış, bu haritada Boşnak iddiaları yeşil, Karadağ iddiaları ise kırmızı ile işaretlemiştir⁷⁹. Hazırlanan harita 4 Eylül'de komisyonun yedi üyesi tarafından imzalanmış ve 15 Eylül'de Osmanlı Hükümeti'ne sunulmuştur⁸⁰. Fakat Fransızlar, Gélis'e iki taraf arasında orta yol formülünü içeren üçüncü bir haritayı daha hazırlatarak İstanbul'a göndermişlerdir. Fransız haritasında Grahova, Zupa konusunda Karadağ iddiaları, Kuçi Drageli konusunda ise Osmanlı iddiaları dikkate alınmıştır. İngiliz, Fransız, Rus ve Prusyalı temsilciler de Gélis'in ikinci haritasında belirtilen sınırları desteklemişlerdir⁸¹. Osmanlı Hükümeti, müzakerelerin başında bu bölgelerin Karadağ'a bırakılmasını önlemek amacıyla sınırın 1853 tarihli statükoya göre düzenlenmesi gerek-

⁷⁷ Count Alexandre Joseph Colonna-Walewski (4 May 1810 – 27 October 1868). Napolyon Bonapart'ın metresi Kontes Marie Walewska'dan doğan gayrimişru oğludur.

⁷⁸ B.O.A., *İ.H.R.*, nr:332/21384, 18 Muharrem 1275/28 Ağustos 1858 tarihli Hariciye Nazırı Mehmed Fuad Paşa'nın tahriratu; Destani, *a.g.e.*, s. 285, 287.

⁷⁹ Bakınız: Harita:1.

⁸⁰ Destani, *a.g.e.*, s. 309, 316.

⁸¹ Bu harita İstanbul Komisyonu tarafından kabul edilmiştir. Bakınız: Harita:2.

tiğine dair görüşünü yinelemiştir. Ancak 1856 statükosunun reddi durumunda Fransa ve Rusya'nın Karadağ'ın istiklâlini tanıyacıkları, hatta onlara deniz tarafında bir çıkış verebilecekleri baskısı karşısında, Osmanlı Hükümeti istemeyerek 1856 statükosunu kabul etmek zorunda kalmıştır⁸².

Osmanlı Hükümeti'nin 1856 statükosunu kabul etmesinin ardından konferans, Sadrazam Mehmed Emin Âlî Paşa başkanlığında, Hariciye Nazırı Mahmud Nedim Paşa yardımcılığında 14 Ekim 1858'de başlamıştır⁸³. Osmanlı temsilcileri sınır hattında Karadağ'a bırakılacak toprakların yanında, Karadağ üzerindeki hükümranlık haklarını içeren maddelerin de protokole dâhil edilmesi için çok uğraşmışlar, ancak başaramamışlardır. Tartışmalar esnasında Avusturya delegesi Ludolf Osmanlı tarafını desteklerken; İngiliz ve Alman delegeler çekimser kalmış; Fransız ve Rus temsilciler ise Osmanlı önerisine şiddetle karşı çıkmışlardır. Rus ve Fransızların şiddetli muhalefeti nedeniyle görüşmeler kopma noktasına gelmiştir. Rus ve Fransızların tartışmaların uzaması halinde Karadağ'ın bağımsızlığını tanımaya hazır olduklarını açıklamalarının ardından, Âlî Paşa Osmanlı Devleti'nin hükümranlık hakları konusundaki beyanını geri çekmiş, bu konu dondurularak, hazırlanan metinde sadece sınırla ilgili hükümler yer almıştır⁸⁴.

Protokol metnini hazırlama çalışmaları 4 Kasım'da bitmiş ve Osmanlı tarafının onayı beklenmeye başlanmıştır⁸⁵. Metin Fransızların isteği doğrultusunda kaleme alınmış, Grahova ve Zupa Karadağ'a bırakılmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin Fransız teklifini kabulüyle 21 Rebiülahir 1275/8 Kasım 1858'de konferans sona ermiş ve Karadağ sınır protokolü imzalanmıştır. Protokolü Osmanlı tarafı adına Sadrazam Mehmed Emin Âlî Paşa, Hariciye Nazırı Mahmud Nedim Paşa, Meclis-i Tanzimat Reisi Mehmed Rüşdü Paşa, Avusturya adına Ludolf, Fransa adına Thouvenel,

⁸² B.O.A., *A.AMD.*, nr: 90/17, 3 Rebiülevvel 1275/11 Ekim 1858 tarihli Mahmud Nedim Paşa'nın tahriratu.

⁸³ Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 29; Destani, *a.g.e.*, s. 322; Özdem, *a.g.t.*, s. 143.

⁸⁴ F. Lenormant, *Turcs et Monténégrins*, Didier & Co, Libraires -Éditeurs, Paris 1866, s. LXXX.

⁸⁵ B.O.A., *A.AMD.*, nr: 90/31, 27 Rebiülevvel 1275/4 Kasım 1858 tarihli tezkire.

İngiltere adına Bulwer, Prusya adına Eichmann ve Rusya adına Butenef imzalamışlardır. Üzerinde uzlaşılan metin aşağıdaki gibidir⁸⁶:

“Zat-ı şahaneleri Sultanın olurlarıyla bir tarafta Sadrazam, Bâbîâlî'nin Hariciye Nazırı ve Meclis-i Tanzimat Reisi ve diğer yanda ise, Avusturya, Fransa, İngiltere, Prusya ve Rusya devletlerinin temsilcileri, hükümetlerinin bu amaçla, karşılıklı olarak kendilerine verdiği talimatlar çerçevesinde; bir araya gelerek Arnavutluk, Hersek ve Karadağ sınırlarının 1856 Mart ayından beri devam eden statükonun sürdürülmesi konusunda görüşmelerde bulunmak üzere bir araya gelmişler ve bu konu ile ilgili yerel bir komisyonun toplanması kararı almışlardır.

Bu görüşmenin sonunda, toplantıya katılanların imzalarıyla hazırlanmış olan tutanağa, söz konusu sınırları kırmızıçizgilerle belirleyen bir haritanın eklenmesinin uygun olacağına karar verildi. Bâbîâlî'nin Hariciye Nazırınca resmî olarak onanan birer örneği de her bir temsilciye verilecektir.

Aynı zamanda, sınırların belirlenmesinde, büyük güçlerin hükümetlerince oluşturulacak bir mühendisler komisyonunun bizzat, Arnavutluk, Hersek ve Karadağ sınırlarına giderek, yerleştirecekleri sınır taşlarıyla, gelecek ilkbahara kadar, sınırları sabitleyerek tespit etmeleri, tespit edilen sınırların ilişikteki harita üzerinde çizilerek belirtilmesi konusunda da anlaşmaya varılmıştır.

Bununla birlikte bu komisyon, istemesi ve gerek görmesi halinde bu memleketlerin yaşlılarıyla da görüşerek buralar topraklarında (sınırlarında) yaşanan değişimler hakkında karara varabileceklerdir. Böyle yapılması durumunda özellikle, Yukarı Vasovik ile Aşağı Vasovik⁸⁷arasındaki sınırı ve Kolaşin'in asıl yerini harita üye-

⁸⁶ Belge:1; Harita:2; Brunswik, *a.g.e.*, s. 73-75; Testa, *a.g.e.*, Volume: VI, s. 2-3; M. De Clercq, *Recueil des Traités De La France*, Tome: VII-1856-1859, Amyot, Éditeur Des Archives Diplomatiques, Paris 1866, s. 529; *British and Foreign State Papers*, Volume: L, William Ridgway, London 1867, s. 1001-1002; Hertslet, *a.g.e.*, Volume: II, s. 1353-1354; Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 29; E. P. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniyye'nin Tarih-i Islâhatı 1826-1882*, Mütercimi: Ali Reşad, Kanaat Kitabhânesi, İstanbul 1328, 136-137; Destani, *a.g.e.*, s. 337-339; Danişmend, *a.g.e.*, s. 188.

⁸⁷ Vasovik bölgesinde 1842 tarihine kadar bir problem yoktu. Ancak bu tarihte bölgeye giden İngiliz konsolos Nikola'nın tahrikiyle tartışma başlamıştır. Bu tarihten sonra Vasovik iki taraf arasında problemlili bir hal almıştır. Bakınız, Destani, *a.g.e.*, s. 3-5.

rinde işaretleyerek belirleyeceklerdir. Gayet net bir şekilde anlaşılmalıdır ki bu taksimat hiçbir şekilde sınırın her iki tarafında yer alan ne kişilerin ne köylerin özel mülklerine müdahale etmeyecektir. Bu konu hakkında ortaya çıkabilecek farklılıklar ve ilgili taraflar tarafından çözüme ulaştırılmayan hususlar incelenecek ve sınır taşlarının yerleştirilmesinden sorumlu olan komisyonun takdirine havale edilecektir. Gerçek mal sahipleri belirlenen süre içerisinde tıpkı yerel halk gibi bütün vergi ve cezaları vermek suretiyle kendi mülklerinin ve haklarının tasarrufuna devam edip etmemeyi istemektelerbest olacaklar ya da mülklerini ve haklarını bahsi geçen komisyonun hakkaniyetli kararına bırakacaklardır.”.

Metinden anlaşılacağı gibi Büyük Devletler, Karadağ’ı “*de facto (fıli)*” olarak tanıırken, “*de jure (yasal)*” olarak tanımamışlardır⁸⁸.

D- HUDUT PROTOKÜLÜNÜN UYGULANMASI

Protokolün imzalanmasının ardından ilk olarak yeni sınırı ihtiva eden haritalar bastırılmıştır. Bu haritalar başta askerî kurumlar olmak üzere ilgili birimlere gönderilmiştir⁸⁹. Ardından İstanbul’da alınan karar gereği yeni bir komisyon kurularak 1859 ilkbaharında sınır taşlarının dikimine geçilmiştir. Harita çizim komisyonunda görevli olan Mekkâtib-i Harbiye Nazırı Hüseyin Paşa, 7 Mart 1859’da sınır taşlarının dikimiyle ilgili komisyona da Osmanlı delegesi olarak tayin edilmiştir⁹⁰. Onun komiser olarak atanmasıyla diğer ülkeler de kendi atamalarını yapmışlardır⁹¹. Hüseyin Paşa’ya 50.000, yardımcılara 15.000, paşaya refakat edecek Anton Efendi’ye de 10.000 kuruş harcırah tahsis edilmiştir⁹². Sınır taşla-

⁸⁸ Özcan, *a.g.e.*, s. 26.

⁸⁹ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 265/41; 266/100; 279/78.

⁹⁰ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 279/16, 2 Şaban 1275/7 Mart 1859 tarihli seraskerliğe yazılan tezkere; *HR. MKT.*, nr: 279/62; *A.MKT.UM*, nr: 347/16.

⁹¹ Mesela İngiliz komiser Major Francis Edward Cox’un atanma tarihi de Marttir. Bakınız, Edward Hertslet, *The Foreign Office List, Forming a Complete British Diplomatic and Consular Handbook*, Harrison, London 1865, s. 73.

⁹² B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 283/2, 25 Şaban 1275/30 Mart 1859 tarihli Maliye Nezâreti’ne yazılan buyruldu; *HR. MKT.*, nr: 286/71, 5 Şevval 1275/8 Mayıs 1859 tarihli Maliye Nezâreti’ne yazılan buyruldu; *HR. MKT.*, nr: 295/42, 3 Zilhicce 1275/4 Temmuz 1859 tarihli Maliye Nezâreti’ne yazılan tezkere.

rının dikimi içinse 100.000 kuruş bütçe ayırmıştır. Ancak devlet bütçesi bu meblağı karşılayamadığından kredi alınmasına karar verilmiştir⁹³. Hatta Hüseyin Paşa ilk göreve başladığında kendisine ödeme yapılamadığı için o, Raguza'da bulunan Osmanlı şebkenderi Mösyö Persiç'den 1.500 Macar altını borç almak zorunda kalmıştır. Gerekli para Galata bankerlerinden Komodo'dan borç alınarak ödenmiştir⁹⁴. Hüseyin Paşa'nın tayiniyle ilgili bürokratik işlemlerin bitmesinin ardından Hersek Ordu Komutanı İbrahim Derviş Paşa, sınır tespit komisyonu başkanı ve Bosna Teftiş Memuru Kemal Efendi ile İşkodra ve Hersek mutasarrıflarına yeni sınırları belirten birer Karadağ haritası gönderilerek, bölge idarecileri yapılacak çalışmalar hakkında bilgilendirilmişlerdir⁹⁵. Hüseyin Paşa başkanlığındaki komisyon üyeleri 18 Nisan 1859'da toplanarak nihaî sınır çizgisini belirleme çalışmalarına başlamışlardır. Aynı tarihte İbrahim Derviş Paşa da sınır çalışmalarının sağlıklı yürütülebilmesi için emrindeki kuvvetlerin bir kısmını Bleke'ye kaydırmıştır⁹⁶.

Çalışmalar hızlı ilerlemediği için Temmuz ayında ilk komisyon lağvedilerek⁹⁷, Ağustos ayında yeni bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyona da her ülke birer komiser vermiştir. Avusturya komiseri İvanoviç, Fransa komiseri Hecquard, İngiliz komiseri Cox görevlerine devam etmişler; Osmanlı, Rus, Alman ve Karadağlı temsilciler ise değişmiştir. Osmanlı temsilciliğine Sefvet Bey, Rus temsilciliğine Pedroviç, Prusya temsilciliğine ise von Lichlanberg getirilmiştir⁹⁸. Osmanlı Devleti kendi delegesi Safvet Bey'e 1.000 kuruş harcırah⁹⁹ ve sınır belirleme çalışmaları-

⁹³ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 284/2, 4 Ramazan 1275/7 Nisan 1859 tarihli Maliye Nezâreti'ne yazılan yazı.

⁹⁴ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 289/72, 25 Şevval 1275/28 Mayıs 1859 tarihli Maliye Nezâreti'ne gönderilen buyruldu.

⁹⁵ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 283/43, 29 Şaban 1275/3 Nisan 1859 tarihli bölge idarecilerine gönderilen emir.

⁹⁶ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 288/24, 15 Ramazan 1275/18 Nisan 1859 tarihli Hersek Ordu Komutanı İbrahim Derviş Paşa'nın tahriratu.

⁹⁷ Hertslet, *The Foreign Office*, s. 73.

⁹⁸ Harita: 3.

⁹⁹ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 301/15, 17 Muharrem 1276/16 Ağustos 1859 tarihli Seraskerliğe gönderilen tezkere; B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 301/77, 23 Muharrem 1276/22 Ağustos 1859 tarihli Seraskerliğe gönderilen tezkere.

rında kullanmak üzere de 150.000 kuruş tahsis etmiştir¹⁰⁰. Hüseyin Paşa'nın tayininde olduğu gibi, Hersek ve İşkodra mutasarrıflarına birer emir gönderilerek Safvet Bey'e de her türlü yardımın yapılması istenmiştir¹⁰¹. Safvet Bey 10 Eylül 1859'da Trebin'e ulaşmış, 12 Eylül'de Derviş İbrahim Paşa ile görüşerek önceki sınır tespit çalışmaları hakkında bilgi almış, 13 Eylül'de ise Koryaniçe'ye giderek fiili çalışmalara başlamıştır¹⁰².

Safvet Bey'e verilen emirde¹⁰³;

1- İki tarafta şahıslara ait mülklerin hiçbir şekilde sınır tespitine mani olmaması

2- İstanbul'da imzalanan protokole harfiyen uyulması

3- Sınır çizilirken ortaya çıkan problemlerin hemen mahallinde çözülmesi

4- Memleket asayişini bozacağı tahmin olunan bütün meseleler ve bunları önleyecek çözümlerin komiserler aracılığıyla yazı ile bildirilmesi

5- Sınır üzerinde bulunan arazilerle ilgili herhangi bir dilekçe gelmez ve memleketin asayişini doğrudan ihlâl edecek bir hal ortaya çıkmaz ise sınır tespiti ve komisyon işlerinin bitmiş kabul edileceği, yer almıştır.

Yeni komisyonun çalışması ise şöyleydi: Evvela altı komiser bir araya geliyor, daha önceki komisyon tarafından çizilen haritaya göre taşın dikileceği noktaları belirliyordu. Sınır taşının nereye dikileceği tespit edildikten sonra taşın bulunduğu mevkiin enlem ve boylamı çıkarılarak tutanak altına alınıyor, sınır taşının hangi bilgiye dayanılarak oraya dikildiği, kimlerden bilgi alındığı bir rapor halinde ilgili yerin yanına not ediliyordu. Bu

¹⁰⁰ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 302/70, 29 Muharrem 1276/28 Ağustos 1859 tarihli Safvet Bey'e gönderilen tahrirat.

¹⁰¹ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 302/33, 25 Muharrem 1276/24 Ağustos 1859 tarihli İbrahim Derviş Paşa ile İşkodra ve Hersek mutasarrıflarına gönderilen emir.

¹⁰² B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 308/83, 12 Safer 1276/10 Eylül 1859 tarihli Safvet Bey'in tahriratu.

¹⁰³ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 348/64, 21 Ramazan 1275/24 Nisan 1859 tarihli İşkodra mutasarrıfına gönderilen emirname.

çalışma her sınır taşı için aynı titizlikle yürütülüyordu¹⁰⁴. Kararlar ittifakla alınıyor, bu da işlerin uzamasına sebep oluyordu. Tartışmalı bölgelerde ise sınır işaretlenmeden, problem gelecekte halledilmek üzere bir sonraki çalışma sahasına geçiliyordu. Özellikle stratejik öneme haiz bölgeler ciddi tartışma konusu oluyordu. Mesela Klobuk civarının sınırı belirlenirken Safvet Bey sınırın Klobuk Kalesi'nin 3 km uzağından, Rus ve Fransız temsilciler 1.400 m uzağından geçmesini sağlamaya çalışmışlardır. Sınırın kalenin 1.400 m uzağından geçmesi Klobuk Kalesi'nin Karadağ top menziline kalması, yani kalenin işlevini yitirmesi demektir. Safvet Bey'in karşı çıkmasına rağmen Rus ve Fransız komiserler geri adım atmayınca Safvet Bey de durumu protesto etmiştir. Buna karşı Fransız komiser Safvet Bey'i sınır çalışmalarını engellemekle suçlamış, onu İstanbul'a şikâyet etmekle tehdit etmiştir. Özellikle Nikşiç'in tek ikmal yolu olan Duga Boğazını çevreleyen bölgenin sınırlarının belirlenmesinde Rus ve Fransız komiserlerin tutumu daha da uzlaşmaz bir hal almıştır. Zira her iki komiser bir yıl önce bölgenin haritası çıkartılırken havanın yağmurlu olduğunu, bu sebeple haritasının gelişigüzel çizildiğini ileri sürerek, kendi söylediklerine riayet edilmesi konusunda ısrarcı olmuşlardır. Onlar Karadağ sınırını mümkün mertebe Duga Boğazı'na yaklaştırmayı hedeflemişlerdir. Böylece zaten Karadağlılar tarafından sık sık saldırıya uğrayan Duga Boğazı, istenildiği zaman kapatılacak ve Nikşiç'in konumu tehlikeye düşecektir. Rus ve Fransız komiserlerin tutumundan anlaşılacağı gibi onlar, Klobuk, Nikşiç, Kolaşin ve İşbuzi gibi her iki taraf için de stratejik öneme haiz bölgelerin dolaylı yoldan Karadağlıların eline geçmesine zemin hazırlayacak veya gelecekte yeni çatışma alanları yaratacak müdahalelerde bulunmuşlardır¹⁰⁵.

Çalışmalar sona ermek üzereyken Karadağlılar, İşbuzi ile Podgoriça arasındaki araziye ele geçirmek için harekete geçmişlerdir¹⁰⁶. Karadağlılar, iki şehir arasında bulunan Mali Berdo ve Veli Berdo dağlarında Ka-

¹⁰⁴ Anita L. P. Burdett, *The Historical Boundaries Between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents and Maps 1815-1945*, Archive Editions, 1995, s. 113.

¹⁰⁵ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 315/51. İngiliz temsilcisi de Fransız ve Rus komiserlere destek vermiştir. Ona göre Nikşiçliler tamamen haksızdır ve problem çıkarmak için bahane aramaktadırlar. Bakınız, *Destani, a.g.e.*, s. 275.

¹⁰⁶ B.O.A., *AMKT.UM.*, nr:523/4, 5 Cemaziyelahir 1278/8 Aralık 1861 tarihli Nikola'ya yazılan cevap.

radağlı Piperi kabilesine ait bazı yerler olduğunu iddia ederek, bu bölgenin Karadağ'a bırakılmasını istemişlerdir. Karadağ teklifinin kabul edilmesi halinde Podgoriça ve İşbuzi arasındaki bağlantı kesileceğinden, dolaylı yoldan Karadağ'a dâhil edilmiş olacaktı¹⁰⁷. Karadağlıların taleplerinin İşbuzi'de duyulması üzerine halk sınır tespit çalışmalarını protesto etmiş ve endişelerini dile getirmiştir¹⁰⁸. Sonuçta Osmanlı-Karadağ sınırı İşbuzi'ye sadece 1.000 adım mesafeden geçmiş, İşbuzililerin baltalık ormanları Karadağ tarafında kalmıştır¹⁰⁹.

Sınır tespit çalışmaları tabii olarak bölgede yaşayan Müslüman halkı ziyadesiyle tedirgin etmiştir¹¹⁰. Hatta Nikşiç, Trebin, Kolaşin ve Taşlıca halkı tedirginliklerini Mahmud ve Mehmed adlı iki kişiyi İstanbul'a göndererek dile getirmişlerdir. Bunun üzerine Bâbiâlî sınırdan yaşayan halka yönelik olarak kimsenin mağdur olmayacağına dair bir beyanname yayınlanmıştır. Mahmud ve Mehmed Ağalara da ikişer bin kuruş harcırah verilerek memleketlerine gönderilmiştir¹¹¹. Müslümanlar tedirgin olmakta haklıydılar. Zira komisyon genellikle onların aleyhine karar veriyordu. Mesela Karadağ saldırısı sonrasında 57 Müslüman 12 Ortodoks hanenin kaldığı Koryaniç'te 84 kişinin arazisi komisyon kararı ile Karadağ'a bırakılmıştır¹¹².

Sınır çizgisinin çekilmesi esnasında en önemli problemi Karadağ tarafında kalan Müslümanlara ait arazi ve taşınmaz mallar oluşturmuştur. Bu durumun halk nezdinde sıkıntı yaratmaması için o bölgelerdeki her türlü malın ücreti peşin olarak ödenmiştir. Tartışmalı alanların ürününün ise İşkodra Mutasarrıfı, Vladika ve konsolosların tayin ettiği üç kişilik bir komisyon ile tertip edilecek mezatlarda satılması düşünülmüştür. Ancak

¹⁰⁷ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 348/64; Harita:1-3.

¹⁰⁸ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 319/30, 15 Rebiülahir 1276/11 Kasım 1859 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Abdi Paşa'nın tahriratu.

¹⁰⁹ B.O.A., *HR.MKT.*, nr: 322/97, 11 Cemaziyelevvel 1276/6 Aralık 1859 tarihli Safvet Bey'in tahriratu.

¹¹⁰ Abidin Temizer, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2013, s. 52.

¹¹¹ B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 156/15, 7 Şevval 1275/10 Mayıs 1859 tarihli Serasker Paşa'ya yazılan tezkere; *A.MKT.MHM.*, nr: 156/77, 19 Şevval 1275/22 Mayıs 1859 tarihli Hersek Mutasarrıfı'na yazılan tezkere.

¹¹²B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 315/51.

bu konu duyulur duyulmaz Karadağlılar tartışmalı alanları yağmalayarak problemi başlamadan bitirmişler, devlet ürün sahiplerine tazminat ödemek zorunda kalmıştır¹¹³. Karadağ saldırıları konusunda oldukça müsamahalı olan yabancı temsilciler, Osmanlı görevlilerine en küçük bir hoşgörü göstermemişlerdir. Mesela sınır belirleme çalışmalarının sona ermesi sebebiyle Osmanlı memurlarının kutlama amacıyla attıkları toptan rahatsız olan Fransa'nın İşkodra konsolosu, olayı büyütüp Osmanlı hariciye nazırına bizzat şikâyetle bulunmuştur. Ona göre bu hareket Karadağlıları tahrik ederek yeni çatışmalara yol açabilirdi¹¹⁴.

Sınır tespit çalışmaları Kasım ayı başında bitmiş ve komiserler 10 Kasım 1859'da nihaî haritayı çizmek üzere Raguz'a gitmişlerdir¹¹⁵. Safvet Bey Raguz'da komiserlerle harita üzerinde çalışırken, Fransa konsolosu Hefar, Safvet Bey'in Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını korumada hassas davranmasından rahatsız olmuş, onun azledilmesi için İstanbul'la görüştüğünü, başvurusunun kabul gördüğünü ve yerine başka bir komiserin gönderileceği dedikodusunu yaymıştır¹¹⁶. Hefar bu şekilde Safvet Bey'i tedirgin ederek onun direncini kırmayı denemiş, ancak başarılı olamamıştır¹¹⁷. Her temsilcinin uzlaştığı haritanın hazırlanması 2 Şubat 1860'da bitmiş ve komiserler tarafından onaylanmıştır¹¹⁸.

Komiserler Raguz'da Mart ayı başlarına kadar çalışmış ve 6 Mart 1860'da beş ülke komiseri İstanbul'a bir telgraf göndererek görevlerinin sona ermek üzere olduğunu, geriye sadece ihtilafli arazilerin kaldığını, bu problemin de İşkodra Mutasarrıfı Abdi Paşa tarafından çözülmesi gerektiğini ifade etmişlerdir¹¹⁹. Talep, 26 Mart'ta Fuad Paşa'nın başkanlığında beş ülke konsolosunun katılımıyla incelenmiş ve komiserlerin görevini layıkıyla yerine getirdiği sonucuna varılmıştır. 17 Nisan 1860'da ise beş

¹¹³ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 260/64; *A.AMD.*, nr: 90/73.

¹¹⁴ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 274/50.

¹¹⁵ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 318/61, 12 Cemaziyevvel 1276/7 Aralık 1859 tarihli Safvet Bey'in tahriratu; *HR. MKT.*, nr: 319/30.

¹¹⁶ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 331/59, 12 Saban 1276/5 Mart 1860 tarihli Hersek Teftiş Memuru Şefik ve Hersek Ordu Komutanı İbrahim Derviş Paşa'nın tahriratu.

¹¹⁷ B.O.A., *HR.MKT.*, nr: 322/97, 23 Cemaziyelahir 1276/17 Ocak 1860 tarihli emir.

¹¹⁸ Bakınız, Harita:3.

¹¹⁹ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 348/64.

ülke konsolosları İstanbul'da bir araya gelip, 6 Mart kararlarını esas alarak komisyonun görevine son verme kararı almışlardır. Konsolosların kararı her ülke parlamentosunda ayrı ayrı onaylanmış, böylece komisyon fiilen sona ermiştir. Mesela komisyonun sona ermesine dair karar 9 Mayıs'ta İngiltere parlamentosunda onaylanmıştır¹²⁰. Böylece Karadağ sınırının belirlenmesi sona ermiştir. Harita 3 ve 4'de görüleceği gibi kesin sınır tespiti yapılırken 83 yere sınır işareti konulmuştur¹²¹.

Tüm çalışmalar boyunca Osmanlı delegelerine doğrudan destek veren tek ülke Avusturya olmuştur. Bu yüzden Osmanlı Hükümeti daha önce yararlılık gösteren Avusturya memurlarına olduğu gibi, sınır tespit komisyonunda görevli Avusturya komiseri Jel Kristiyanoviç'e de dördüncü rütbeden bir nişan vermiştir¹²².

E- TEFRİK-İ ARAZİ ve EMLÂK KOMİSYONU'NUN TEŞKİL EDİLMESİ

Sınır değişikliği hem maliyetli hem de hassas bir konuydu. Mesela Nikşiç'teki sınır tespiti sırasında 120 hanenin arazisi Karadağ tarafında kalmıştı. Sadece bu toprakların tazmini için 1.886.900 kuruş gerekmiştir. Nikşiç'te kalan Müslümanlar ise kendilerini güvende hissetmedikleri gerekçesiyle, bazı Nikşiçli aileler Bosna'ya göç etmiştir. Böylece sınır boylarında yaşayan Müslüman nüfus güç kaybetmeye başlamıştır¹²³.

Sınırdaki araziler iki taraf için de sıkıntı yaratınca, İşkodra Mutasarrıflığı'nda görevli hükümet tercümanı Pasko Vasa Efendi¹²⁴ 1860 Ekim ayı başında Çetine'ye gönderilmiştir. Vasa Efendi'nin görüşmeleri sonucu Vladika Nikola da sınır problemini halletmeye istekli olduğunu belirtmiş ve bunun üzerine sadece sınır anlaşmazlıklarını gidermek üzere yeni bir

¹²⁰ Hertslet, *a.g.e.*, Volume: II, s.1437-1438; Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s. 191; Harita:4.

¹²¹ Bakanız, Harita:3-4.

¹²² B.O.A., *HR.MKT.*, nr: 341/27, 22 Zilhicce 1276/11 Temmuz 1860 tarihli Maliye Nezâreti'ne gönderilen buyruldu.

¹²³ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 408/35; Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s. 191.

¹²⁴ Vasa Efendi 1825'de İşkodra'da doğmuş, 29 Haziran 1892'de 10 yıldır vali bulunduğu Lübnan'da vefat etmiştir. Bakanız, http://en.wikipedia.org/wiki/Pashko_Vasa.

komisyon kurulmuştur¹²⁵. Komisyona iki taraf da beşer kişi vermiştir. Komisyonda Osmanlı tarafını Ordu-yı Hümâyûn Altıncı Şişhaneci Taburu Binbaşısı Ali Efendi, Ülgün Müdürü Raif Efendi, Vasa Efendi, yerli halktan Hafız Bey ve Mahmud Ağa; Karadağ tarafını ise Kapudan Maşo Vrbiça, Kapudan İlya Menaç, Serdar Povo Yuçavik, Serdar Bro Stanovik ve Pol Dimitriyevik temsil etmiştir. Komisyonun teşkilinin ardından komisyon üyelerine nelere dikkat edeceklerine dair bir talimatnâme gönderilmiştir. Talimat, daha sonra Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında 3 Mayıs 1864'de imzalanan Çetine Mutabakatı ve 26 Ekim 1866'da imzalanan İstanbul Protokolü'ne de temel teşkil etmiştir¹²⁶. Söz konusu talimatnâme aşağıdaki gibidir¹²⁷:

1-a- Daha önce tespit edilen sınırın değişmesi söz konusu değildir.

b- Sınırın iki tarafında kalan kişi veya köylerin emlâkına dokunulmayacak.

c- İki taraf arasında ortaya çıkacak tartışmalı alanlar geleneklere göre çözülemezse, bir mülkün hâlihazırdaki sahipleri o mahallin diğer halkı gibi vergilerini vermek kaydıyla mülkünü muhafaza edebilecek veya tassarruflarında bulunan mülkleri komisyon tarafından hakkaniyetle tayin olunacak bir bedel mukabilinde terk edebilecekler. Bu arazilerin durumu hakkında kesin karar komisyon tarafından incelendikten sonra verilecek.

2-Emlâk ve arazisini komisyon tarafından belirlenecek bedel ile terk edenler sınırın beri yakasında emlâk alabilecek veya eğer devlete ait sähipsiz emlâk var ise bedelini karşılayıp karşılamadığına bakılmaksızın bunlara verilecektir. Ancak bu cümleden Karadağ tarafında kalan arazi ve emlâkın bedelsiz olarak onlara bırakıldığı sonucu çıkarılmamalıdır.

¹²⁵ B.O.A., *HR.MKT.*, nr:355/8, 26 Rebiülahir 1277/11 Kasım 1860 tarihli İşkodra Mutasarrıfı'na gönderilen emir.

¹²⁶ Adı geçen antlaşmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Zafer Gölen, "1862 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", *Belleten*, C.LXXV, Sa.273, Ankara 2011, s. 534-537; *Archives Diplomatiques 1867, Recueil de Diplomatie D'Histoire*, Tome:I, 7. Année, Librairie Diplomatique D'Amyot, Éditeur, Paris, s. 277-281; Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty; showing the various political and territorial changes wich have taken place since the general peace of 1814 with numerous maps and notes*, Volume: III, Butterworths&Harrison, London 1875, s. 1602-1605, 1787-1788.

¹²⁷ B.O.A., *HR.MKT.*, nr: 357/14, Talimatnâme.

Emlâk sahiplerinin zarara uğramamasına özellikle dikkat edilecek. Ancak Karadağ dâhilinde kalan arazilerini satmak isteyenlere öte taraftan verilecek bedelin miktarı ve o kimselere sınırın bu tarafında verilecek elverişli araziler araştırılacak, durum İstanbul'a bildirilecek ve alınacak cevaba göre hareket edilecek.

3-a-Taraflar komisyonda eşit sayıda temsil edilecek.

b- Komiserler sınır boyunu birlikte tetkik ederek, tartışmalı alanları bizzat gidip görecekler.

c- Komisyon faaliyetlerine yabancı ülkelerin müdahale etmesinin önüne geçmek amacıyla Padişahın lütfunun Karadağlılar için de geçerli olduğu ilân edilecek.

d- Tartışmalı alanlarda mülkü olan kimselerin komisyona başvurmaları halinde davalar hak ve adalet ölçülerinde görülecek.

4- Hudud boyunda tartışmalı arazi ve emlâkın hangi taraf ahalisinin tasarrufunda olduğunu tespit için taraflardan bilirkişiler (erbâb-ı vukuf) komisyona çağırılacak. Ancak bu durumda şahitlerin mümkün mertebe tarafsız olmalarına dikkat edilecek.

5- Komisyon üyeleri aldıkları kararları çevredeki idareciler ve Karadağ tarafına bildirecek. Bu mazbatalar Karadağlılar Türkçe bilmedikleri için Türkçe ve Fransızca hazırlanacak. Mazbataların altında tüm komiserlerin imzası olacak.

6- İki taraf halkı da rahat durur kimseler olmadığından ve eskiden beri aralarında sürtüşme olduğundan sınır düzenlemesi iki tarafın rahatı için yapılmıştır. Devlete ait arazinin bir bölümü Karadağlılara terkedileceği için çıkacak sıkıntılar güzellekle çözülecek ve konu merkeze bildirilecektir.

7- Emlak ve arazisini satanlar ile diğer tarafta kalacak arazinin ürün bedelleri, baltalık, çayır gibi yerlerin ise yıllık bedelleri tayin olunarak defterleri hazırlanacak ve vergiler buna göre alınacak.

8- Mallarını satmayıp kendisi işletme niyetinde olanlar, mülkleri hangi tarafta kalırsa vergisi o tarafın kaidesine göre alınacak.

9- Komisyon üyelerine devlet tarafından harcırah verilecek, halktan ücretsiz bir şey talep edilmeyecektir.

10- İki taraf arasında yapılan görüşmeler neticesinde komiserlerin güvenlikleri sağlanmıştır. Ancak gerektiği hallerde kaza müdürleri tarafından yanlarına üç beş kişi refakatçi olarak verilebilecektir.

11- Yapılacak çalışmalarda devletin çıkarı ve haysiyetinin korunmasına azami dikkat gösterilecek.

Komisyon, 21 Ekim 1860'da Vir Köyü'nde bir araya gelerek çalışmalarına başlamıştır¹²⁸. Fakat daha ilk toplantıda Karadağlıların tartışmalı arazileri Karadağ'a dâhil etme, Osmanlı komiserlerinin de buna yanaşmaması üzerine iki taraf komiserleri arasında tartışma çıkmıştır. Bu yüzden çalışmalar daha başlangıçta sekteye uğramıştır¹²⁹. Komisyonun başarısız olması üzerine, Karadağlılar Nikşiç ve İşbuzi gibi tartışmalı sınır bölgelerini ele geçirmek üzere saldırılarını arttırmışlardır. Karadağlıların 21 Şubat 1861'de 10.000 kişilik bir kuvvetle İşbuzi'ye giden zahire konvoyuna saldırmalarıyla yeni çatışmaların fitili ateşlenmiştir. Daha evvelki saldırılarda mülkî ve askerî yetkililerden dikkatli olunması veya savunmada kalınması istenirken, İşbuzi saldırısından sonra yapılacak saldırılara derhal karşılık verilmesi emredilmiştir¹³⁰. Ağustos ayında ise Karadağ'a askerî bir harekât yapılması konuşulmaya başlanmıştır¹³¹.

SONUÇ

İki taraf arasına kesin bir sınır çekilmesi gerçekçi değildi. Zira günümüz Karadağ'ında Podgoriça'dan Çetine veya Nikşiç'e doğru yapılacak bir seyahatte görüleceği gibi ovalar, göller, nehirler Osmanlı tarafında, Kotor'dan Nikşiç'e kadar uzanan dağlık arazi ise Karadağ tarafında kalmaktadır. Karadağlıların bu sınırları kabul etmeyecekleri daha sınır taşları yerleştirilirken çevreye yaptıkları saldırılardan anlaşılmaktadır. Yine de Karadağlılar düzenlemeden çok karlı çıkmış, topraklarını 1.500 km² artıra-

¹²⁸ B.O.A., *HR.MKT.*, nr: 355/94, 24 Rebiülevvel 1277/10 Ekim 1860 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Abdi Paşa'nın tahriratu.

¹²⁹ B.O.A., *HR.MKT.*, nr: 357/14, 14 Rebiülevvel 1277/30 Ekim 1860 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Abdi Paşa'nın tahriratu.

¹³⁰ B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 460/36, 25 Şaban 1277/8 Mart 1861 tarihli İşkodra Mutasarrıfı'na gönderilen emri.

¹³¹ B.O.A., *A.AMD.*, nr: 94/80, 29 Muharrem 1278/6 Ağustos 1861 tarihli tezkere.

rak 4.400 km²'ye ulaşmış¹³², 1858'de belirlenen sınırlar dâhilinde Osmanlı Devleti'nden tamamen bağımsız bir politika icra etmiş, kendi hukuk ve askerî sistemini kurmuş ve nihayet 1878'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilân edebilmişlerdir. Bu yüzden 1858 düzenlemesi ile siyasî değil fakat fiilî bağımsız bir devletin ortaya çıktığını iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Osmanlı yetkilileri kabul etmese de sınır çizgilerini belirten haritanın çizilmesiyle yeni bir devletin temelleri atılmıştır. Zira 1861 tarihli *Gotha Almanach'da* Karadağ Meksika'nın hemen ardında bağımsız bir ülke olarak gösterilmiş, ülke tarihi hakkında iki sayfalık kısa bir de not düşünülmüştür¹³³. Hâlbuki bir önceki yıla kadar Karadağ, Türkiye başlığı altında Petroviç ailesi tarafından idare edilen bir bölge olarak geçmekteydi¹³⁴. Kiepert tarafından 1862'de hazırlanan haritada ise Karadağ prenslik olarak gösterilmiştir¹³⁵. Vladika Nikola da kendinden prens olarak bahsetmeye başlamıştır¹³⁶. Bu yaklaşımın izlerini Osmanlı Devleti tarafından hazırlanan Karadağ haritasında da görmek mümkündür¹³⁷. Statü tartışmaları 1862 Osmanlı askerî harekâtı sonucu imzalanan İşkodra Antlaşması'na kadar devam edecektir. 1862 askerî harekâtı sonrasında, *Gotha Almanach'da* daha evvel bağımsız bir ülke olarak gösterilen Karadağ yeniden Osmanlı Devleti başlığı altına dâhil edilmiştir. Almanak hazırlayıcıları Karadağ'ı önceki yıllarda bağımsız bir ülke olarak gösterdiklerini, fakat bölgenin Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğunu belirtmişlerdir¹³⁸. Ancak hem İşkodra Antlaşması hem sonrasında Osmanlı Devleti ve diğer ülkeler 1858 sınırlarına saygılı olacaklardır. Bizzat Osmanlı belgelerinde dahi 1858'den Karadağ'ın bağımsızlığını kazandığı 1878'e kadar bölgeden *Karadağ Hatt-ı İmtiyazı* olarak bahsedilecektir.

¹³² Živko M. Andrijašević-Šerbo Rastoder, *The History of Montenegro*, Montenegro Diaspora Centre, Podgorica 2006, s. 102; Drobnjak-Šabotić, *a.g.e.*, s. 191.

¹³³ *Almanach de Gotha. Annuaire Diplomatique et Statistique Pour L'année 1861*, Justus Perthes, Gotha, s. 624.

¹³⁴ *Almanach de Gotha. Annuaire Diplomatique et Statistique Pour L'année 1860*, Justus Perthes, Gotha, s. 823.

¹³⁵ Bakınız, Harita: 6.

¹³⁶ B.O.A., *HR. MKT.*, nr: 351/46, 16 Ağustos 1860 tarihli Nikola'nın mektubu; *HR. MKT.*, nr: 355/94, 24 Eylül/6 Ekim 1862 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Abdi Paşa'ya gönderilen mektup.

¹³⁷ Bakınız, Harita: 5.

¹³⁸ *Almanach de Gotha. Annuaire Diplomatique et Statistique Pour L'année 1865*, Justus Perthes, Gotha, s. 997.

KAYNAKLAR**A- Arşiv Vesikaları****1- Haritalar (HRT. H.)**

47, 193, 2597

2- Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi (HR. MKT.)

132/63, 143/78, 159/32, 163/22, 178/33, 182/93, 192/99, 193/65, 194/34, 200/40, 221/51, 255/4, 258/91, 260/64, 265/41, 266/100, 274/50, 279/4, 279/16, 279/62, 279/78, 283/2, 283/43, 284/2, 286/71, 288/24, 289/72, 301/15, 301/77, 302/33, 302/70, 308/83, 315/51, 318/61, 319/30, 322/97, 331/59, 351/46, 355/8, 355/94, 357/14

3- İrade Dâhiliye (İ.DH.)

253/15596

4- İrade Hariciye (İ.HR.)

89/4370,89/4371, 332/21384

5- İrade Meclis-i Mahsûs (İ.MMS.)

132/5657, 132/5660

6- İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)

315/13259

7- Sadâret Amedi Kalemi Evrakı (A.AMD.)

38/92, 39/48, 73/1, 73/30, 77/1, 79/25, 82/94, 90/17, 90/31, 90/73, 94/80

8- Sadâret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM.)

136/18, 136/42, 156/15, 156/77

9- Sadâret Müteferrik Evrakı (A.M.)

18/1, 15/55

10- Sadâret Umum Vilâyet Evrakı (A.MKT. UM.)

267/14, 315/49, 317/86, 347/16, 348/64, 408/35, 460/36, 523/4

11- Tanzimât-ı Hayriye Defteri

B- Gazeteler

Takvim-i Vekâyi, Def'a:218, 5 Muharrem 1257/27 Şubat 1841.

C- Yayınlanmış Arşiv Vesikaları

Archives Diplomatiques 1867, Recueil de Diplomatie D'Histoire, Tome I, 7. Année, Librairie Diplomatique D'Amyot, Éditeur, Paris.

Baron I. De Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane*, Tome: VI, Muzard, Éditeur, Place Dauphine, Paris 1884.

British and Foreign State Papers, Volume: L, William Ridgway, London 1867.

Brunswik, Benoit, *Recueil De Documents Diplomatiques Relatifs Au Monténégro Avec Une Introduction*, Chez M. S. H.-H. Weiss, Libraire A Péra, Constantinople 1876.

Burdett, Anita L. P., *The Historical Boundaries Between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents and Maps 1815-1945*, Archive Editions, 1995.

Clercq, M. De, *Recueil des Traités De La France*, Tome: VII-1856-1859, Amyot, Éditeur Des Archives Diplomatiques, Paris 1866.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'i Mürûr ve Pasaport Nizâmnâmeleri", *Belleten*, C.XV, Sa.19, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s.169-182.

Destani, Beitullah, *Montenegro Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, Volume 1: 1840-1880, Archive Editions 2001.

Hertslet, Edward, *The Map of Europe by Treaty; showing the various political and territorial changes wich have taken place since the general peace of 1814 with numerous maps and notes*, Volume: II-III, Butterworths&Harrison, London 1875.

D- KİTAP VE MAKALELER

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı Ankara 1991.

- Almanach de Gotha. Annuaire Diplomatique et Statistique Pour L'année 1860, 1861, 1865*, Justus Perthes, Gotha.
- Ali Suavi, *Monténégro*, Imprimerie Victor Goupy, Paris 1876.
- Andrijašević, Ž. M. –Š. Rastoder, *The History of Montenegro*, Montenegro Diaspora Centre, Podgorica 2006.
- Coquelle, P., *Histoire De Monténégro Et De La Bosnie Depuis Les Origines*, Ernest Leroux, Éditeur, Paris 1893.
- Danişmend, İ.H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV, Türkiye Yayınevi, 2. Baskı İstanbul 1961.
- Delàrue, Henri, *Le Monténégro*, Benjamin Duprat, Paris 1862.
- Denton, W., *Montenegro Its People and Their History*, Daldy, Isbister &Co., London 1877.
- Drobnjak, S. - Šabotić, Sait Š., *Müslümanско/Boşnjačko Stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog Kraja 1477-2003*, Almanah, Podgorica 2005.
- Durgun, Sezgi, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Engelhard, E. P., *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmanîyye'nin Tarih-i Islâhatı 1826-1882*, Mütercimi: Ali Reşad, Kanaat Kitabhânesi, İstanbul 1328.
- Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr:10071.
- Frilley, G. –J. Wlahovitj, *Le Monténégro Contemporain*, E. Plon et Cie, Imprimeurs-Éditeurs, Paris 1876.
- Gölen, Zafer, “1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları”, *History Studies*, Volume:1, 2009, s.212-296
- _____, “1857-59 Bosna Hersek İsyânı”, *Belleten*, C.LXXIII, Sa.267, Ankara 2009, s.465-522.
- _____, “1862 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları”, *Belleten*, C.LXXV, Sa.273, Ankara 2011, 503-543.

- Hertslet, Edward, *The Foreign Office List, Forming a Complete British Diplomatic and Consular Handbook*, Harrison, London 1865.
- Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi*, C.VI, Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı Ankara 1995.
- Lenormant, F., *Turcs et Monténégrins*, Didier & Ce, Libraires –Éditeurs, Paris 1866.
- Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, Çeviren: Alev Sunata Kırım, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Münif Efendi, “Karadağ”, *Mecnû‘a-i Fünûn*, Birinci Sene, nr:1, Mâh-ı Muharrem, Cerîdehânedede Tab‘ Olunmuşdur, İstanbul 1279, s.55-64.
- Özcan, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.
- Özdem, Ali Gökçen, *Karadağ’ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012.
- Pasco Wassa, *Esquisse Historique sur Le Montenegro D’Après Les Traditions de L’Albanie*, Imprimerie du Courrier D’Orient, Constantinople 1872.
- Stevenson, F. S., *A History of Montenegro*, Jarrold & Sons, Warwick Lane, E.C., London tarihsiz.
- Temizer, Abidin, *Karadağ’ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2013.
- Tuncer, Hüner, *19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2000.
- Vak‘a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, C.XV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.V, Çeviren: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

Zlatar, Zdenko, *Njegoš's Montenegro. Epic Poetry, Blood Feud and Warfare in a Tribal Zone 1830-1851*, East European Monographs, Boulder, New York 2005.

E- İnternet Kaynakları

http://en.wikipedia.org/wiki/Pashko_Vasa.